

# HEJZA

**Qëndrim RIJANI**

***TEATËR – BËRËSIT LEHTË MUND TË SHNDËRROHEN  
NË SUBJEKTE QË I "VRET" KOHA!***

# PËRJETËSIMI LETRAR

Sot botohen libra pafund. Për fat të keq nga të ashtuquajturit "kritikë" shkruhet përgjithësisht për çdo vepër letrare, duke lënë në hije edhe ndonjë krijues të vërtetë. Shumë pseudoshkrimtarë e kanë kthyer fushën e letrave në një duel, ku veshjes artistike dhe lëndës letrare nuk i vishet mendimi kritik dhe estetik

Violeta ALLMUÇA

Krijuesi qysh kur ka filluar të shkruaj një libër, ka zbuluar brenda botës së madhe edhe një botë tjetër, që quhet bota e tij e artit për ta publikuar në botën njerëzore. Mendimit për të sjellë një vepër artistike, poezi apo roman, me synimin e rrëfimit të vetes, hapësirës dhe kohës së jetës së krijuesit, duhet t'i përgjigjen sistematikisht disa pyetje të vështira: A e ka zhvilluar ky libër anën e thurjes së mendimit e vlerësimit? A e ka ky libër rrjedhën e vështrimit e studimit kritik? A janë disa rezultate pajtim ose mospajtim me shkrimin e një libri që lidhen si një tërësi rezultatesh apo një vizion dhe fantazi e shkrimtarit? Çfarë ndodh me rivlerësimin e të tjerëve, për atë që i paraqet lexuesit?

Letërsia e mirëfilltë si gjithmonë për të qenë objekt i mendimit artistik duhet pranuar që duke pasur koherencën letrare të shpallë lidhjet pa komplekse të dialektikës mes krijimit e mendimit. Po ashtu koncepti i interpretimit e shqyrtimit duhet kuptuar si një veprim letrar dhe ndërveprimi studiues. Veçantitë e shkrimit të një libri mbështeten në çështjet e tërësore dhe shpirtërores, ku dëshmohet veprimi i fushës së ekzistimit të një vepre po aq letrare, sa edhe mendimi për realizimin e sistemit analitik dhe estetik. Tërësia e strukturës së një vepre letrare mund të kuptohet nëse lënda e krijimit përmbush kuptimin e drejtë të shkrimit. Në fund të fundit pyesim: A e pranojnë shkrimtarët se kanë nisur të bëjnë një vepër letrare me një kombinim të përbashkët krijues dhe studiues? A duhet të bashkohet mendimi i krijuesit me veprimin hulumtues dhe kritik? Studimet e mëtejshme në kohët e sotme, ndërsa e ngrenë lart funksionin e krijimit artistik i kujtojnë autorit të mos harrojë edhe funksionin estetik apo mendimin letrar, në radhë të parë, të lexuesit që strukturën e asaj çka lexojnë duan ta ndiejnë në tërësinë e tyre shpirtërore. Letërsia e Rilindjes Kombëtare jo vetëm që shkruhej shqip me idenë e çlirimit kombëtar, jo vetëm i mëshonte bashkimit kombëtar, por ajo pati jehonë në epokën e saj megjithëse momenti artistik, veçanërisht në poezi nuk ishte dominant. Formësimi si art letrar shfaqet pas viteve 30, ndërsa pas viteve 45 arti dhe krijimi u kthyen në përkrahës të ideve ideologjike gjatë rendit shoqëror të kohës, ku pikati edhe letërsia, e disidentëve të regjimit, si Kasem Trebeshina, Visar Zhiti, Bujar Xhaferri etj, veprat e të cilëve morën edhe vëmendjen e kritikës dhe studimeve letrare që i quajti edhe "disidentë" estetikë.

Botëkuptimi mbi artin dhe letërsinë pas viteve 90 nxiti prodhimin artistik dhe mori hov, përkundër heroizmit të lirisë, ndërsa ra në sy numri i madh i krijuesve në shoqërinë shqiptare të kohës. Ndryshimi i dukshëm i strukturës krijuese me ndërrimin e mendimit, reflektimit mendor dhe shpirtëror kërkoi të ishte i qenësishëm në tërësinë krijuese, dhe pak e pohuar



në sferën e mendimit kritik. Sot kemi një tip tjetër krijuesi që sjell një formë të re, një stil të ri, që kemi pasur privilegj ta konstatojmë si një përvojë të re. Sot gjithçka letrare ose jo letrare lejohet, mu siç edhe pritej, sepse edhe liria ishte qëllim në vetvete. Jetën dhe fatet njerëzore në mënyrë të vetëdijshme po sjellin sot edhe krijuesit e socrealizmit në veprat letrare si përsëritje të rrëfimit në kuptimin e kohës së re. Po ashtu edhe krijuesit e pas viteve 90 kanë rritur sasinë e botimeve, duke pasur si kuptim vetëm iluzionin e të qenit vepër letrare, sipas frymës estetike. Mendimi kritik çuditërisht ende mungon. Tipi i krijuesit të sotëm që ka thyer zinxhirët e së shkuarës në diktaturën komuniste, i cili synon shpallimin estetik nëpërmjet gjuhës artistike, vijon të rikrijojë lëndën e tij, jashtë konceptit e përvojës që ka ekzistuar, në zbulimin e heroit dialektik dhe ligjeve të mohimit të "heroit" të shkuar, si "antiheroit" i sotëm. Por, ashtu si jeta njerëzore shkon në vazhdimësi edhe fjala artistike ndjek rrugën e saj. Shkrimtari i sotëm e vendos prototipin letrar si një objekt mohues, dobia e të cilit, meqë nuk ka përligjur lirinë e kthen në tendencë jashtëkohore. Letërsisë që i thyhen prangat shpirtërore me ndërjegjen e lirisë e bëjnë dukshëm të arsyeshëm ndjeshmërinë e krijuesit që lëshohet vullshëm sipas përvojës së tij morale, estetike dhe artistike. Tipari i krijuesit të sotëm, meqenëse në art duhet të mbizotërojë estetikja e ka kthyer interpretimin e vepër letrare në rrafshin e "vetëreklamës" duke menduar librin si një "kryevepër" të tij, pa mendimin kritik dhe studimor, nëse ajo është dhe do të mbetet një vepër letrare e vërtetë.

Veprat e Naim Frashërit, Jeronim De Radës, Ndre Mjedës, Asdrenit etj, me theks romantik gjithëherë përmes poezisë sollën libra me tematikë kombëtare dhe identitet kombëtar. Ndaj

veprat e tyre, përvoja krijuese, hulumtimi i gjatë, përfshirë edhe mendimin kritik të mëvonshëm, siç bëri Konica edhe si kritik letrar, Fishta, Çajupi, Fan Noli etj, tërhoqën vëmendjen e lexuesit. Lasgush Poradeci, vjen me poezinë lirike moderne shqiptare duke vlerësuar edhe anën estetike të vepër letrare. Ai ka arritur në nivelin e vetëdijes deri tek lexuesit e sotëm edhe pse nuk shkroi me metodën e realizmit socialist. Veprat e shkrimtarëve të Rilindjes Kombëtare (1836-1912) mbeten edhe pas 183 vitesh gjithnjë të lexueshme deri në ditët e sotme, pasi duket se e kanë arritur përjetësimin letrar.

Letërsia e pas viteve 45 për afër gjysmë shekulli si pasqyruese e një kohe letrare ishte në shërbim të ideologjisë së realizmit socialist. Me misionin e artit "popullor", me parimin e letërsisë së partisë, në aspektin bashkëkohës, krijuesin intelektual apo të "klasës" punëtore e shtynte në dhënie të një interpretimi anësor që i shërbente dhe ishte i përshtatshëm për regjimin. Veprat e Dhimitër Shuteriqit, Ismail Kadaresë, Dritëro Agollit, e të tjerëve, edhe pse kishin afër kritikën e kohës, si reflektim që e plotësonte këtë mision, kjo letërsi nën totalitarizëm nuk do të ishte ishte e lirë. Lënda shpirtërore dhe liria e krijuesit ishin "vdekjeprurëse" në aspektin e krijimit dhe interpretimit të vepërës, ashtu siç u rrënuar edhe fjala hyjnore. Ndaj kjo letërsi me përjashtrim të pak krijuesëve nuk arriti të shfaqet si letërsi përjetësuese. Kujtojmë këtu se vepra e Kadaresë, u ekuilibruar pas suksesit universal edhe në letërsisë shqipe. Dritëro Agolli mbeti shkrimtari më origjinal që iu qas lexuesit popullor me veprën e tij, Çështja e atëhershme mbetej të mos përulëj sistemi. Jo të gjithë shkrimtarët ndoqën metodën e socrealizmit siç ishin, Jakov Xoxa, Frederik Rreshpja, Zija Çela e të tjerë, të cilët sollën

vepra me elemente realistë e ndjeshmëri moderne në poezi e prozë. Kritika letrare e kohës e shënjojti këtë moment si një përshkallëzim vlerash në krijimtarinë me frymën e kohës. Regjimi me misionin e tij mundi ta gjymtonte lirinë e çdo krijuesi që nuk i shërbente historisë së monizmit. Megjithatë letërsia e realizmit socialist me prurjet në poezi e prozë duhet studiuar me vëmendje për vlerat dhe antivlerat letrare, dhe jo vlerat ideologjike. Vlera përbëjnë ato vepra që lexohen edhe sot, që do të lexohen nesër dhe në të ardhmen si një letërsi e mirëfilltë.

Pluralizmi i ideve pas viteve 90 krijoi një letërsi ku dominoi përpjekja për të sublimuar lirinë me vepra polivalente. Shkrimtarë të njohur si Fatos Kongoli, Luljeta Lleshanaku, Ervin Hatibi, Fate Velaj e të tjerë, kanë sjellë vepra të reja ku frymon plotësisht liria e munguar, një letërsi moderne, drejt një stili individual, ku shihen vlerat estetike, liria shpirtërore, një formë e re dhe një përvojë universale.

Sot botohen libra pafund. Për fat të keq nga të ashtuquajturit "kritikë" shkruhet përgjithësisht për çdo vepër letrare, duke lënë në hije edhe ndonjë krijues të vërtetë. Shumë pseudoshkrimtarë e kanë kthyer fushën e letrave në një duel, ku veshjes artistike dhe lëndës letrare nuk i vishet mendimi kritik dhe estetik. Hulumtimi i faktorëve sa artistikë dhe estetikë, mendimi mbi veprën apo vlerën e një libri, mjeshtëria e shprehjes artistike e të tjera, kur letërsia merr vlerën e artit, vetëm studimet letrare dhe rrjedha kritike mbeten një argumentim përbërës që çon në përjetësinë e vepër letrare. Ndoshta do të duhet një kohë e gjatë për të evidentuar vlerat artistike dhe estetike të letërsisë së sotme që dallohet nga letërsia shqiptare e mëhershme.

# KULTURA NË KOHË KRIZASH SI NË SHTETET E EJL-së

Vitet nëntëdhjetë të shekullit të kaluar shënuan përbysjen e sistemit socialist që për gjysmë shekulli kishte dominuar sidomos në disa shtete të Evropës (Evropës Juglindore), si dhe "kataklizëm kulturor" që u shfaq me këtë përbysje e që, mjerisht, po vazhdon edhe sot e kësaj dite



Nga Avni HALIMI

Kultura, ndonëse segment kryesor i identitetit etnik e shtetëror, në kohë krizash ekonomike, politike e luftarake, gjithnjë mbetet si pjesë e fundit që do të trajtohet dhe që do të çlirohet nga pasojat e këtyre krizave. Kjo periudhë e trajtimit të kulturës pas krizave të përgjithshme shoqërore di të jetë e mjeçullt, shumë e gjatë, e trishtë dhe traumatike për identitetin kulturor të shoqërisë.

Në periudhë krizash dhe në ato post-krizash "shpërthejnë" duke u shumuar hulumtues e analistë që merren me krizat politike dhe ekonomike, me ngjarjet luftarake dhe me implikimet sociale, ndërsa kolapsin kulturor, përmbytjen dhe nëpërkëmbjen e vlerave nuk e vëren askush!

Nevoja për transformimin kulturor apo për ruajtjen e vlerave kulturore nga periudha paraprake, ngelë një kronikë e pambarim, një punë që do përfshirje të gjerë e të thellë të ekspertëve të ndryshëm "neutralë".

Shtetet Baltike (Lituania, Estonia, Letonia), Gjermania Lindore, Çekia, Sllovakia dhe Polonia procesin e transformimit kulturor e patën më të lehtë, sepse nuk lejuan që të dëmtohen vlerat kulturore nacionale, por që u angazhuan pa hezitim në harmonizimin dhe identifikimin e sistemit të vlerave kulturore nacionale me ato të rajonit evropian perëndimor. Jo vetëm që ishte evident angazhimi nacional, por nuk munguan as rihartimet e strategjive kulturore të shteteve evropiane, të cilat i përfshinë në vlera perëndimore të gjitha ato kultura të këtyre shteteve që u përfshinë në gjirin e familjes së madhe evropiane.

Prej shteteve të tjera post-komuniste, të cilët do të përkufizohen si shtete të Evropës Juglindore, më së lehti kaloi dhe u shkëput Sllovenia. Duke e tejkaluar lehtësisht modelin kulturor socialist, ajo përqafoi sistemin modern kulturor si dhe sistemin e vlerave perëndimore.

Kroacia, përgjatë transformimit politik duke u angazhuar për ruajtjen e kornizën institucionale, këmbënguli që në mënyrë radikale ta ndryshojë tërë atë koncept të

vlerave ideologjike. Këtë angazhim Kroacia e pagoi me një luftë katastrofale, e cila do ta rëndojë dhe ngadalësojë radiusin e veprimtimit kulturo-politik.

Rumunia dhe Bullgaria, ndonëse transformimin e kaluan pa luftëra dhe pa trazira shoqërore të theksuara, ndonëse patën përkrahje logjistike e financiare nga Evropa, megjithatë iu deshtë më se një dekadë që sistemi i tyre kulturor të rikonstruohet dhe të shënojë hapat e para drejt sistemit të vlerave kulturore perëndimore.

Serbia dhe Mali i Zi, duke pretenduar se janë vazhdimësi e një shteti që po shkatërrohej (ish-Jugosllavia), të dy republikat këmbëngulnin në ruajtjen dhe vazhdimësinë e asaj fryme politike, shoqërore e kulturore të një kreature që ishte nën incernë e shpërbërjes totale. Nga ana tjetër, duke e synuar epitelin e trashëgimtarëve politikë, në të dy shtetet do të instalohet një regjim i rëndë autoritar, i cili do ta provokojë edhe themelimin e sistemit paralel institucional - shtetëror dhe opozitar. Opozita do të mësyjë themelimin e institucioneve paralele kulturore, për të cilët do të hasë në përkrahje të fuqishme nga fondacione të shumta perëndimore, ndërsa pushteti do të mundohet ta ruajë vazhdimësinë kulturore institucionale, duke ia shtuar karakterin populist me qëllim që shoqërisë opozitare t'i ngulfasë sa më shumë vlerat kulturore pro-perëndimore.

Bosnja dhe Hercegovina pas një lufte të ashpër e shkatërrimtare do të përjetojë edhe një destruktivitet përgjatë ngritjes së institucioneve shtetërore përmes një protektorati klasik. Ky destruktivitet edhe sot e kësaj dite ka penguar hedhjen e hapave drejt ngritjes së sistemit të ri kulturor të përbashkët. Shoqëria e ndarë në tri etnitate, edhe më tej e ka të pamundur përcaktimin për një identitet kulturor për shtetin e Bosnjës dhe Hercegovinës.

Maqedonia, duke u angazhuar me xhelozin në ruajtjen e vlerave të sistemit të kaluar, do të propagojë ndërkombehtarisht edhe një kinse angazhim të shqiptarëve të këtushëm për "institucione paralele" arsimore e kulturore. Prezencën e ndërkombehtarëve do ta shfrytëzojë për ta bindur

popullatën maqedonase që të antishqiptarizohet sa më shumë dhe të mos ketë frikë për ndonjë konflikt eventual ndëretnik. Kjo politikë, sa nacionaliste aq edhe shoviniste, edhe më tej mbjell frikë se themelimin i institucioneve kulturore shqiptare praktikisht do ta "federalizojë" Maqedoninë e Veriut dhe, përmes këtyre qëndrimeve zyrtare, në fakt edhe më tej mbahet një krizë latente. Politikanët maqedonas tashmë e kanë ngritur në strategji nacionale faktin që për shqiptarët e Maqedonisë së Veriut nuk mund të ketë asgjë më tepër se sa përfshirja e tyre në Qeveri. Pjesëmarrja e shqiptarëve në shtetdërtim dhe në drejtim të organeve shtetërore i obligon ata që para faktorit ndërkombehtar të shfaqen maksimalisht si lojalistë dhe të kënaqur e të përmbushur politikisht. Kërkesat e shqiptarëve për zhvillim të "jetës paralele" institucionale hidhërojnë dhe dëmtojnë maqedonasit! Kjo frikë në "zhvillimin paralel" universitar nuk ekziston më, por akoma mbahet e fuqishme në zhvillimin institucional, kulturor të shqiptarëve të këtushëm. Prandaj, bashkëjetesa në mes të maqedonasve dhe shqiptarëve është kaq e brishtë dhe për pasojë kemi dëshirat transparente maqedonase "vetëm shqiptari i vdekur është i mirë", "vdekje shqiptarëve", "dhomë gazi për shqiptarët" etj.

Kosova ishte në një situatë shumë të vështirë në krahasim me vendet e tjera të rajonit. Shqiptarët e Kosovës i njihnin shumë mirë vlerat kulturore evropiane, i njihnin edhe vlerat kulturore të popujve të tjerë të rajonit, por, nga ana tjetër, për ta përforcuar identitetin kulturor, edhe më tej po vazhdonte të ndikohej nga sistemi i vlerave kulturore soc-realiste të Shtetit Arnë, bartës të të cilave ishin personalitete të mëdha, por edhe institucione të rëndësishme artistike. Uzurpimi i institucioneve nacionale nga kolonialistët serbe, ndikoi në zhvillimin e një sistemi paralel duke themeluar "institucione të pavarura" kombëtare. Jo vetëm arsimit, por në mënyrë paralele u zhvillua edhe jeta kulturore, duke u themeluar teatro e produksione paralele që mbaheshin nga shqiptarët dhe nga donatorë të ndryshëm perëndimor. Në këtë

periudhë, në emër të "jetës paralele", filloi edhe shtrirja e kësaj, e shundit, e tallavasë, e disa kulturave të diskutueshme dhe që nuk kishin kurrfarë pikëtakimi me identitetin kulturor shqiptar. Kjo shtrirje e dyshimtë, ndonëse përkrahej dhe sponsorizohet institucionalisht nga kolonialistët serbë, nuk ia doli që të futet si pykë dhe ta çajë në dysh trungun e identitetit kulturor shqiptar, e as të krijojë identitete të reja brenda etnisë shqiptare.

Edhe Shqipëria e pati shumë të rëndë transformimin e gjithëmbarshtëm të sistemit shoqëror. Hapja pas një izolimi total gjysmëshekullor, i cili kishte shkaktuar një varfëri të rëndë shoqërore, bëri që transformimi të zhvillohej në dy segmente: në atë ekonomik dhe social. Segmentet e tjera, përfshirë këtu edhe segmentin kulturor, përjetuan një degradim dhe një stagnim, një mospërfillje shtetërore. Për pasojë, vetëm në sferën e trashëgimisë kulturore institucionet nacionale u varfëruan për shumë objekte të rëndësishme të veçantë kulturore, për shumë relikte e objekte arkeologjike, për shumë ikona e vepra të ndryshme artistike që u vodhën, ju shkatërruan, u tëhuajësuan e u shitën jashtë. Ndaluan shumë manifestime e festivale, të rejtat që u krijuan më tepër ishin angazhime individuale se sa institucionale. Strategjitë nacionale për zhvillim kulturor më tepër ishin partiake se sa shtetërore e kombëtare. Politikat kulturore nuk po vëreheshin askund! Trazirat puçiste të vitit 1997 gjithçka sollën në zgrip të ekzistencës. Shteti i rilindur porse assesi t'i gjejë fillet e një strategjie kombëtare për zhvillim institucional kulturor.

Pa dyshim, politikat kulturore nuk i mungonin vetëm shtetit shqiptar, porse ato nuk shiheshin në asnjë shtet të rajonit, përjashtoj këtu ato politika kulturore që zhvilloheshin nga individë, shoqata e asociacione të pavarura kulturore.

Kjo situatë do të nis të ndryshojë sidomos pas vitit 2000, kur do të fillojë një bashkëpunim më i ngjeshur kulturor në mes të shteteve të EJL-së. Ky bashkëpunim nuk do të ndodhë si interesim shtetëror për nisra bilaterale kulturore porse do të ndjehet nga shtytjet e jashtme, nga Këshilli i Evropës, nga Unioni Evropian, nga Kombet e Bashkuara (UNESCO), nga SHBA dhe nga fondacionet dhe fondet institucionale të shteteve të ndryshme evropiane. U krijuan programe te reja, skema dhe platforma, si Pakti i Stabilitetit, të cilat kërkonin organizime të përbashkëta rajonale, por dhe rrjetëzime të asociacioneve dhe institucioneve kulturore dhe jo vetëm!

Në të njëjtën mënyrë vepruan edhe shumë organizata dhe fondacione, si për shembull, rrjeti i Fondacionit Soros, Pro Helvetia, Kontakti Kulturor, Fondacioni Kulturor i Evropës që zhvillon platforma në të cilën përkrahen iniciativat të ndryshme në shtetet e Evropës Juglindore.

Ndarja e re e shteteve në tranzicion të EJL-së, në Ballkanin Lindor (Bullgaria, Rumania, Moldavia) si dhe në Ballkanin Perëndimor (shtetet e dala nga ish-Jugosllavia) me Shqipërinë (por pa Slloveninë), edhe pse shkaktoi më shumë probleme se sa që i zgjidhi ato, megjithatë solli deri të një konstatim: stabilizimi i rajonit nuk është i mundshëm përderisa shtetet e dala nga shpërbërja e ish-Jugosllavisë nuk do të krijojnë marrëdhënie të ndërsjellë, bazuar në bashkëpunim të barabartë si dhe në bashkëpunim që mbështetet në interes, sidomos në sferën e kulturës dhe artit.

Intervistë: Qëndrim Rijani, regjisor

# TEATËR – BËRËSIT LEHTË MUND TË SHNDËRROHEN NË SUBJEKTE QË I “VRET” KOHA!

Na duhen laboratorë teatrore të mundësuar nga teatrot tona, të cilat do të na ndihmojnë - mësojnë neve regjisorëve dhe trupave teatrore, të arrijmë që dramaturgjini kombëtare e cila ka bërë histori ndër vite, ta risjellim në forma të reja estetike teatrore. Kjo është një ndër nevojat më thelbësore

Avni HALIMI

Qëndrim Rijani u lind më 30 mars 1990 në qytetin e Kërçovës. Shkollimin fillorë dhe të mesëm i ka kryer në vendlindje. Është diplomuar në degën e Regjisë së Teatrit në Universitetin e Arteve në Tiranë, me notë mesatare 9.11. Në po të njëjtin Universitet ka kryer edhe studimet master - dega: Regji teatri dhe spektakli, me temë të mbrojtur: “Kitchi dhe kthetrat e tij” dhe notë mesatare 9.45. Gjithashtu ka qenë pjesë e disa specializimeve me karakter workshopi dhe është prezantuar me shfaqjet e tij në festivale me karakter ndërkombëtar, si në Rusi, Turqi, Bosnjë, Zvicër, Kosovë, Shqipëri, Maqedoni, Serbi etj. Aktualisht është regjisor i shtëpisë në Teatrin Shqiptar si dhe pedagog i ftuar në Universitetin e Arteve Tiranë ku ligjëron lëndën e Mjeshtërisë së Aktorit dhe pedagog i ftuar në Universitetin e Tetovës ku ligjëron lëndën e Regjisë së Teatrit.

Deri më tani ka realizuar një film dokumentar, një operë dhe njëzetetë shfaqje profesionale në Shqipëri, Maqedoni e Veriut dhe Kosovë. **Këto shfaqje janë vlerësuar me mbi pesëdhjetë çmime, dymbëdhjetë prej të cilave për regji...**

**HEJZA: I nderuari Qëndrim, Teatri Shqiptar i Shkupit, siç është bërë publike, aktualisht punon në realizimin e tri dramave të autorëve të huaj (njëra tashmë e ka pasur premierën, shënim yni). Kemi apo nuk kemi autorë shqiptarë nga Maqedonia e Veriut që shkruajnë drama. Gjithnjë sipas Jush, pse kjo tendencë e mohimit këmbëngulës të autorëve shqiptarë?**

Q. RIJANI: Edhe pse unë i përkas krijimtarisë së viteve të fundit të teatrit shqiptar, mund të them me plot gojë që ky teatër në historikun tij brenda vetes ka një numër të begatë të dramave kombëtare, apo më saktë të autorëve shqiptar. Mbase duhet më shumë të lëvrohet vepra shqiptare, mbase duhen të lëvrohen veprat dramaturgjike apo letrare e autorëve të ndryshëm shqiptar dhe të ketë ilaritet. Besoj që mendimin tim më të zgjeruar për këtë do ta gjeni në përgjigjet e pyetjeve që më keni bërë më poshtë mbi dramaturgjini, të cilat përfshijnë rreth 60 për qind të intervistës.

**HEJZA: Teatrot tona kombëtare, meqenëse shumë më tepër parapëlqen katarsisin që vjen nga motivet e huaja se sa këtë shpëlarje shpirtërore të arrijnë duke trajtuar tema origjinale, nga historia, folklori, mitologjia, por edhe nga e përditshmja jonë, sikur kanë ngelur pa identitet kohëve të fundit! A kemi teatër shqiptar sot, jo si objekt, por si art?**

Q. RIJANI: Po keni! Me shumë nevoja për përmirësime... Por, keni! Si regjisor i operës së parë shqiptare në historinë e institucionit të TEATRIT të Operës Nacionale të RMV, operë e cila që nga shkronja e parë e libretit deri në shkronjën e fundit, që nga nota e parë deri në të fundit, që nga temat koreografike, motivet në kostume dhe estetika regjisoriale - është thellësisht kombëtare. Si regjisor i një



vepre dramaturgjike me autor shqiptar, katër veprave me ko-dramaturg dhe me mbi 20 vepra teatrale me autor të te huaj, por me kontekstualizim estetik-regjisorial në vendet ku i kam vënë, me shumë përgjegjësi mund të them se vlerën kombëtare nuk e përcaktojnë vetëm emrat i art-bërësve të atij produkti artistik. Teatri është universal dhe kombëtar, pikërisht sepse produkti është ai i cili formëson një identitet si dhe emocioni ai që krijon motiv katarse! Në të gjitha veprat universale botërore të arrira, brenda tyre gjendet kontekstualizimi kombëtar i të gjitha teatrove ku ata mund të vihen në skenë. Kështu që vepra e punuar mirë artistikisht merr formë kombëtare nga niveli i arrirë artistik me të cilin shfaqet!

**HEJZA: Në fakt, i nderuari Qëndrim, me që dihet se në teatrot shqiptare (në Maqedoninë e Veriut) nuk funksionojnë këshillat artistike, atëherë shtrohet pyetja: kush vendos se cilat shfaqje do të realizohen, ndonëse prej kohësh dihet se ka individë që ushtrojnë ndikimin e tyre në këto teatro, thjeshtë për qëndrime personale. A duhet të ndryshohet diç në këtë drejtim?**

Q. RIJANI: Këshilli artistik është një akt-funksionimi teatror, i cili në ligjin për kulturë të shtetit tonë nuk parashihet si “organ” vendim-marrës. Kështu, mungesa e këshillave artistike mund të shihet si lëshim ligjor. Pa dashur të amnistoj përgjegjësinë e institucioneve kulturore: Ligji për kulturë në vendin tonë ka një gropë të

madhe funksionale apo krijon mundësi ose detyrime për disfunkcionalitet.

Është një komision që ka ingerenca mbi krijimin e repertorëve, i cili formohet në ministri. Ky komision zotëron mundësinë ligjore për të vendosur mbi projektet artistike, i jepet mundësia që të bëjë këtë proces duke krahasuar projektet teatrore të institucioneve kulturore me të shoqatave joqeveritare apo individëve-vetëkonkurues. Ky komision vendos për vlerën artistike dhe koston ekonomike të projekteve. Për mua kjo formë krahasuese -funksionimi lë shumë për të dëshiruar. Kjo mënyrë funksionimi krijon probleme efektiviteti dhe mundësi justifikimi për gjithçka që nuk shkon mirë në procesin e ndërtim-krijimit të një produkti artistik.

Përvoja ime personale në teatrot tona ka kaluar përmes aplikimit të projekteve artistike, bazuar në arsyetimet e platformës regjisoriale dhe arsytimit për mundësitë e teatrove. Patjetër që regjisorët gëzojnë pjesën më të madhe autoritative mbi projektet që propozohen kudo. Por, në fund është ai komisioni që kur duhet të bëjë dallime, nuk bën dhe kur nuk duhet të bëjë, bën.

Bazuar në përvojat e vendeve përreth besoj që funksionalizimi i këshillave artistike duhet të bëhet duke Ju atashuar institucioneve artistike të gjitha kompetencat vendimmarrëse artistike dhe financiare. Kjo në rastin më të mirë do të krijojë fleksibilitet funksional. Në rastin më të keq, do të nxjerrë në pah përgjegjësitë e mosfunksionimit dhe mosarritjes së vlerave artistike.

**HEJZA: Viteve të fundit keni dëshmuar se jeni një nga regjisorët më produktiv gjithandëj hapësirave shqiptare. Janë dëgjuar disa pëshpëritje (nga gojëkëqijtë e teatrove tona) se Ju jeni i “preferuari” i partisë në pushtet, sepse jeni kërcovar, sepse drejtori i Dramës Shqiptare është kërcovar, sepse lideri i partisë në pushtet është kërcovar e kështu me radhë. Pra, ja deri ku shkon imagjinata perfide...**

Q. RIJANI: Në kohën që ne po bëjmë këtë intervistë, aktiviteti im artistik si në produksione ashtu edhe në pjesëmarrje në festivale, vlerësime etj. është më i madh në zhvillim dhe në numër jashtë Republikës së Maqedonisë së Veriut, krahasuar me aktivitetin tim të zhvilluar brenda shtetit! Mund të them që jam ndoshta regjisor i vetëm shqiptar i “pellgut” tonë në këtë shtet, që mundësia e parë për punë në teatër kombëtar, nuk më është dhënë në Teatrin Kombëtar Shqiptar. Projektin tim të parë në Teatrin Shqiptar si regjisor në ndërtim e kam fituar pasi kisha bërë produkte në teatro tjera, përfshi këtu Teatrin Kombëtar - Tiranë. Kujdesi mbase ka qenë “arsyeja” për rrugën që është dashur të ndjek, të konfirmohesha paraprakisht e më pas të meritoj mundësinë e parë, sukcesi i produktit të parë ka sjellë të dytin, sukcesi i të dytit të tretin, kështu pas 3 produkteve në 8 vite dhe 8 vite pas diplomimit në Tiranë, u bëra pjesë e këtij teatri dhe bëra produktin e katërt “Tri motrat”, të cilin kritika shqiptare dhe maqedonase e ka vlerësuar si mjaft apo një ndër më të suksesshmit e dekadës së fundit në vend! Puna ime regjisoriale, puna jonë e përbashkët me trupat dhe teatrot shqiptare dhe jo-shqiptare në të cilat kam punuar, është vlerësuar në festivale të ndryshme nga njerëz me merita të mëdha në fushën e artit. Individë të dëshmuar në personalitetin e tyre njerëzor dhe krijues, të cilët mbase do të isha i lumtur të ishin nga Kërçova, por nuk janë. Veprat në regjinë time janë vlerësuar dhe janë kritikuar nga kritikë dhe personalitete shqiptare në të huaj, të cilët gjithashtu do doja të ishin nga Kërçova! Premierat dhe shfaqjet në regjinë time janë ndjekur nga personalitete të ndryshme politike: presidenti, kryeministria, ministria etj - shqiptar dhe jo-shqiptar, në Shqipëri e Kosovë, në shtetin tonë apo në Festivale relevante ndërkombëtare jashtë shtetit tonë, ku gjithashtu të njëjtët nuk kanë qenë nga Kërçova. Nuk e di nëse do të isha i lumtur që të gjithë këta të ishin nga Kërçova! Më e rëndësishmja: Të gjithë bashkëpunëtorët e mi, aktorët me të cilët kemi arritur sukseset e përbashkëta jo vetëm një herë dhe jemi ndarë me dëshirë për të na takuar projekte të radhës. Trupa të cilat me vullnet më kanë kërkuar për të punuar bashkë për të dytën apo të tretën herë. Do doja mbase të ishin të gjithë nga Kërçova...! Nga dita që jam diplomuar nuk kam asnjë aktivitet tjetër përveç punës në teatër dhe punës mbi teatrin në universitet me studentët. Në punën time regjisoriale Ju mund të shihni një mori autorësh disident të kohës së tyre,



gjithashtu një mori veprash të cilat brenda vetes kanë kritikë të fuqishme politike. Nuk kam pasur asnjë funksion apo detyrë politike deri më sot. Kjo përgjigje nuk ishte për gojë-ligët, por për të sinqertët të cilët akoma nuk kanë parë punën time dhe mund të bien preh e gojë-ligëve, përpara se të shohin ndonjë shfaqje në regjinë time!

**HEJZA: A mund të ngritët identiteti i teatrit tonë duke e mbështjellë me traditë, mentalitet, histori e ngjarje të huaja? Cilat tema shqiptare do të ishin në fokusin e politikave të teatrove të huaj!**

Q. RIJANI: Teatri ka lindur si nevojë edukimi. Varësisht prej nivelit të vetëdijes mbi nevojën për pasurim shpirtëror te populli ashtu ka hapëruar sofistifikimi i nivelit artistik të teatrit te popujt e ndryshëm. Më vonë te kombet e ndryshme, të cilët e njohin për mënyrë edukimi shpirtëror artin skenik. Fillesat i pati në veprimin skenik që buronte nga ngjarjet popullore, atëherë kur akoma termi komb nuk ekzistonte. Kombëtarizimi i teatrit erdhi si pasojë e krijimit të identiteteve popullore, por assesi si nevojë për konservim të artit skenik në temat popullore. Kjo bën që temat apo ngjarjet tona popullore të jenë interesante nëse kontekstualizohen në skenat e huaja dhe anasjelltas.

**HEJZA: Çfarë po ndodhë me publikun? Dikur një shfaqje përsëritej me dhjetëra e dhjetëra herë! Sot kemi më pak publik teatër-dashës, apo do t'ia lëmë fajin mediave elektronike që teatrin, por dhe kinemanë po na e sjellin në dhomë! Cili është sot perceptimi i të rinjve për teatrin! Cili është angazhimi i shkollave tona për dramaturgjinë shqiptare?**

Q. RIJANI: Kohët e fundit po shoh një lloj shprese te disa gazetarë e udhëheqëse emisionesh. Revista elektronike të cilat në qendër kanë letërsinë dhe artin. Por, nëse krahasojmë interesimin e mediave

për aktivitetet artistike shqiptare në shtetin tonë, me interesimin e mediave në shtetet fqinje: Shqipëri apo Kosovë, madje edhe nëse do të bënim krahasim me interesimin e mediave të sferës artistike maqedonase për aktivitetet artistike të tyre, puna e mediave tona është tmerresisht modeste. Duam - s'duam ta pranojmë, fuqia e medias për të dërguar informacionin te publiku në këtë kohë është aq e madhe sa mund të jetë një ndihmë e madhe për artin. Puna jonë individuale për të dërguar informacionin te publiku, gjithashtu është mbase tepër modeste. Sikur edhe ne si art-bërës presim që "dikush" të vijë dhe ta ndjekë punën tonë, pa e marrë vesh "Ai" që ne po bëjmë diçka! Për hir të së vërtetës duhet theksuar se shqetësim global është kriza për publik, apo kriza e ndjekësit. Kjo krizë ka kapluar çdo fushë të artit dhe kulturës: artin pamor, teatrot, e më rëndë edhe atë që quhet arti historik: muzetë apo objektet e trashëgimisë kulturore. Mbase rendi i ri botëror po krijon modelin e ri elitari. Megjithatë, ne nuk duhet të rrimë duarkryq. Arti-teatri gjithmonë ka dëshmuar se ka ditur të gllabërojë të "renë" brenda vetes dhe ta rishfaqë si model për njeriun e kohës së re, duke e mishëruar me "heroizmin" e kohës së vjetër. Gjithashtu lënda e teatrit është domosdoshmëri të bëhet pjesë e shkollimit të mesëm. Jemi vendi i fundit që nuk e kemi një lëndë kaq të rëndësishme si pjesë të kurikulës në shkollën e mesme, lëndë e cila është tepër e nevojshme për nxënësin e kohës së "teorisë së komunikimit", si në aftësimin e tij mbi teatrin, artin, krijimin e vetëbesimit, por edhe në aftësimin e tij në aspektin e oratorisë si individ i shekullit të ri!

**HEJZA: Çfarë drame origjinale i duhet teatrove tona, publikut, lexuesit! Si të tejkalohet profili socialist i teatrove tona, si mos ta dëmtojmë motivin e realizmit magjik, si mos ta bastardojmë teatrin absurd..?**

Q. RIJANI: Në këndvështrimin tim çdo produkt i arrirë artistik bëhet vepër origjinale e jona. Një produkt të mirë artistik teatror, fryma e gjallë e atyre që e bëjnë - lindin dhe i japin shpirt në skenë, e bën origjinal për ndjekësin. Deri në momentin që i njëjti produkt vdes. Madje, "vdekja" mund të jetë aspekti që e bën teatrin, të kohëshëm dhe të pakohë. Magjik dhe në të njëjtën kohë absurd.

**HEJZA: Kemi breza të mirë aktorësh! Kemi shumë pak dramaturgë të njohur e aq më pak regjisorë! Pse?**

Q. RIJANI: Kemi breza të mirë aktorësh, por kemi nevojë për akoma më shumë! Kemi pak dramaturgë, sepse mbase nuk shihet nga të rinjtë si degë me perspektivë në aspektin ekonomik. Të jesh dramaturg, së pari duhet të pajtohesh që do të paguhesh për punën e bërë "Pas vdekjes".

Para 8 viteve kur hapëm degën e regjisë së teatrit në gjuhën shqipe, ishim vetëm 3-4 regjisorë teatri shqiptar aktiv në shtetin tonë. Tani jemi 9-10. Koha dhe puna dikë tanimë e ka verifikuar, të tjerë presin radhën me punë!

**HEJZA: Çka duhet të bëjmë që të kemi një teatër kombëtar të konkurrehëm me teatrot e rajonit, të Evropës dhe më gjerë?**

Q. RIJANI: Do përpiqem ta shoh në një këndvështrim optimist, por me argumente, pozitën në të cilën ka arritur të jetë sot arti skenik. Kemi shumë probleme dhe nevojë për përmirësime, e reja shpesh herë na mbërthen e copëzuar, sepse e përqafojmë pa u çliruar nga e vjetra. Por, nëse vërtetë ky shtet është përballur dhe ka diçka me të cilën mund të përballet denjësisht në rajon dhe më gjerë është arti. Mbase nuk fitojmë, por jemi konkurrent të denjë krahasuar me të gjitha fushat tjera, si: shkenca, arsimit, shëndetësia, drejtësia, turizmi etj. Arti është fusha e cila këtij vendi i mundëson të kalojë kufijtë pa frikën e "vetos".

Artistët janë ata të cilët këtë vend e përfaqësojnë denjësisht në rajon dhe më gjerë, ndoshta nuk kthehen fitues gjithmonë, por as nuk kanë frikë se do të shpallen "nongrata" nga kompeticionet në të cilat me dinjitet e kanë përfaqësuar dhe e përfaqësojnë këtë vend.

**HEJZA: Kritika teatrale? Në botë, çdo teatër ka të angazhuar profesionalisht kritikët e vet! Te ne, kush po i zbrërthen problemet teatrale, shfaqjet, mbarësh-timet regjisoriale, që nga koncepti, mizanskena e deri te loja e aktorëve?**

Q. RIJANI: Për këtë nuk kam njohuri të mbështetur në përvojën time, jam pak i pasigurt. Besoj që kritika dhe kritikët duhet të jenë "institucion" i pavarur kulturor, i mbështetur nga institucionet kulturore. Njerëz të dëshmuar në veprimtarinë-biografinë e tyre, të cilët dinë saktë të zbulojnë apo të diagnostikojnë problemet apo hilet në produktet artistike dhe aq të përmbushur, sa të evidentojnë dhe theksojnë zëshëm vlerat e po të njëjtëve produkte!

**HEJZA: Si e shikoni fatin e dramës si tekst letrar! Drama shqiptare, si botim, si libër i botuar, nuk merret parasysh nga teatrot tona "kombëtare", nuk përfillet nga botuesit tanë! Letërsia bashkëkohore gjithnjë e më shumë po na del më e varfër për sa i përket këtij lloji letrar, kurse askush nuk brengoset për këtë mjerim!**

Q. RIJANI: Letërsia - libri i botuar po pëson sulmin më "atomik" në kohën e sotme të teknologjisë dhe individit të shekullit të "gjysmë-dijes". Libri është kthyer në metodën e fundit që përdorim për të dalë nga balta pasi jemi fundosur deri në grykë, në vend që të jetë udhëzuesi që do të na mësojë të mos ecim në baltë. Megjithatë, mjetet e shpëtimit janë ata që nuk vdesin kurrë edhe pse lihen të fundit për tu përdorur. Dramaturgjia është fusha më e vështirë e letërsisë. Historia e teatrit numëron më shumë se dy mijë vite

dhe ne sot nuk mund të numërojmë më shumë se 200-300 autorë-dramaturg që i kanë rezistuar të gjitha kohërave. Madje, edhe popujt e mëdhenj me miliona banorë, kanë mungesë autorësh-dramaturg në historinë e tyre letrare! Sot që po flasim, dramaturgjia vërtetë është kurikulë tepër e rëndësishme e shkollave botërore të artit. Aq më tepër, në një botë me 8 miliardë banorë, numërohen me numër trashëfitorë dramaturgët të cilëve më shumë se një tekst dramaturgjik ka arritur ta kapërcejë eksperimentin apo katarsën teatrale dhe iu është kthyer i njëjti tekst në vepër dramaturgjike. Dramaturgu i vërtetë është: "Modeli i kohëve moderne dhe heroi i kohëve të shkuara"!

**HEJZA: Meqë teatrot tona, fatkeqësisht, janë të prira që të kapen me tekste të autorëve të huaj, sikur po e hedhim në harresë tërë atë repertor të begatë që e kemi, në veçanti Teatri Shqiptar i Shkupit. Në botë, teatrot me renome, mund edhe të përgatisin ndonjë premierë sa për përfaqësim nëpër festivale teatrore apo prezantim nëpër teatro të ndryshëm, por ama nga dramaturgjia kombëtare dhe nga repertori që e llogarisin si vlerë të jashtëzakonshme, nuk heqin dorë! Me këtë e ruajnë të gjallë frymën origjinale të identitetit të teatrit, por edhe kondicionin artistik të tërë stafit aktorial që e kanë të angazhuar. Cili është mendimi i Juaj?**

Q. RIJANI: Mendoj që teatrot tona shqiptare asesi nuk kanë mundësi të vazhdojnë me intensitetin e veprës shqiptare në vrullin e kohës së më hershme, jo për nga mos-dëshira, por sepse artisti i kohës së sotëm në vrullin e tij të dëshirës për punë, kërkon atë që është e verifikuar. Nuk po them që çdo vepër e huaj apo komedi "limonadë" që shpesh herë vendosim në skenat e teatrove tona, është zgjidhje e duhur, madje...përkundrazi! Por, shpejtësia me të cilën vjen informacioni në kohën e teknologjisë, arrin të depërtojë edhe në shijen estetike të artistit të kohës. Estetika teatrore realisht po ecën me hapa ekstremisht të shpejta drejt formave të reja. Që mbase jo gjithmonë janë më të mirat, por duhet ta pranojmë që edhe vetë teatrot më konservatore në estetikën e tyre, bëjnë hapa të shpejta drejt estetikës së re. Mbase edhe për vetë ne regjisorët, një gjysmë hapi i sigurt është dramaturgjia e konfirmuar.

**HEJZA: Si do të dukej skena teatrale që do të paraqiste situata kombëtare nga realiteti dhe përditshmëria jonë? Si ta bëjmë të dobishëm këtë skenë për auditoriumin tonë? Ku është kufiri në mes të katarsisit dhe iritimit, zhgënjimit, arratisjes nga identiteti...**

Q. RIJANI: Na duhen më shumë dramaturgë shqiptarë të dalë nga universitetet, të cilët përveç talentit dhe dellit të tyre krijues, në shkollë pajisen me leksionet mbi strukturimin e dialogut dramaturgjik, të cilët do të na ofrojnë skenarin dhe dramaturgjinë identitare, konkurruese me rajonin. Sot në botë nuk ka shkollë për t'u bërë poet apo për të mësuar si shkruhet romani. Fusha në të cilat Ne shqiptarët si popull i vogël kemi vërtetë figura të mëdha, të cilat frymën tonë identitare e kanë bërë të përbotshme. Na duhen laboratorë teatrore të mundësuar nga teatrot tona, të cilat do të na ndihmojnë - mësojnë neve regjisorëve dhe trupave teatrore, të arrijmë që dramaturgjinë kombëtare e cila ka bërë histori ndër vite, ta risjellim në forma të reja estetike teatrore. Kjo mendoj është një ndër nevojat më thelbësore. Të gjithë së bashku: autorë, regjisorë, aktorë, përfshirë edhe skenografët, kostumografët, koreografët, kompozitorët, elementet e formës, duke filluar nga mjeshtrit e ndriçimit etj., duhet të mos rreshtim së kërkuari, përditësuar dhe përmirësuar veten. Teatri është i gjithëkohshëm, por teatër-bërësit shpesh dhe lehtë mund të shndërrohen në subjekte që i "vret" koha!



# HUMORI DHE MARRËZIA

Humori është ilaçi më i fortë kundër diktaturës. Inkuizicioni, si dhe shumë inkuizitorë të mëvonshëm e kanë ditur se humori e rrezikon seriozitetin e diktaturës së tyre, prandaj kanë shpikur ndalesa, censura, mekanizma të ndryshëm për ta çrrënjësuar atë

Arbën XHAFFERI

Me siguri, sensi për humor e ka shtyrë Erazmo Roterdamin (1466-1536) ta shkruajë traktatin e tij të famshëm, "Lavdi marrëzisë" (1509). Humori dhe marrëzia janë anët e ndryshme të një medaljeje, të cilat shpeshherë e shpëtojnë njeriun nga kotësia, vegjetimi, depresioni, dhuna, autoriteti, pse jo edhe nga diktatura. Shkrimtari i madh Umberto Eko, në romanin e tij "Emri i trëndafilut" në esencë bën fjalë për shpëtimin nga duart e inkuizicionit, të ekzemplarit të fundit të një traktati antik për humoren, duke na zbuluar kështu një të vërtetë të madhe: aty ku ka humor nuk ka regjim autoritar, nuk ka diktaturë. Humori është zonë e lirisë.

Humori është ilaçi më i fortë kundër diktaturës. Inkuizicioni, si dhe shumë inkuizitorë të mëvonshëm e kanë ditur se humori e rrezikon seriozitetin e diktaturës së tyre, prandaj kanë shpikur ndalesa, censura, mekanizma të ndryshëm për ta çrrënjësuar atë. Mirëpo, edhe në këto kushte krijuesit kanë gjetur forma të ndryshme të shprehjes: ironinë, aluzionin, metaforën, etj për ta shprehur mospajtimin. Filozofi i madh holandez Peter Sloterdijk flet për funksionin e cinizmit dhe të kinizmit në rrënimin e gënjeshtrave të paraqitura si të vërteta të mëdha në shumë fusha, në religjion, politikë, mjekësi, seks etj, ndërkaq para tij Kanti dhe Lesingu e vrisnin mendjen se si ta përkufizojnë humoren. Më në fund arritën ta shpjegojnë burimin e humorit. Sipas tyre humori buron nga e papritura. Bie fjala, pret që dikush të jetë serioz dhe nëse ai bën gjestikulime joserioze, atëherë nis humori. Ose pret që dikush të ecë



normalisht, mirëpo ai papritur rrëshqet mbi lëkurën e bananes dhe njerëzit në vend që t'i japin ndihmë, gajasen se qeshuri.

Mirëpo, ky humor është elementar dhe dallon shumë nga humori i thellë që ka mision filozofik në shoqëri: humori që e konteston autoritetin. Ai është arma e fundit dhe mbase më e forta për t'u mbrojtur nga autoritetet dhe gënjeshtrat. Të nënshtruarit, të përbuzurit shpeshherë me humor, ironi, kanë ruajtur dhe zbuluar lirinë në vete.

Shpeshherë nga kureshtja, apo të prirur nga motive intelektuale kërkohet të zbulohet dallimi në mes të mendësisë aktuale të shqiptarëve të Shqipërisë dhe atyre të shqiptarëve të ish-Jugosllavisë. Varësisht nga qëllimi zbulohen relacione

të natyrave të ndryshme. Me këtë rast, unë e shoh të udhës të analizoj orientimet që ndikojnë në formimin e vetëdijes, mendësisë së veçantë.

Shqiptarët e Shqipërisë janë të orientuar drejt Perëndimit, më së shumti në drejtim të Italisë. Ata i pranojnë ndikimet nga ky vend, nga kjo kulturë në shumë sfera të jetës, që nga vokabulari e deri te llojet e emisioneve televizive. Ata janë shumë pak të orientuar nga lindja, kështu që informacionet e tyre për këto mjedise janë sa sipërfaqësore aq edhe naive. Ndodh që shpeshherë shqiptarët e Maqedonisë ndihen të fyer kur i thërrasin maqedonas. Mbase edhe shumë femra shkodrane, siç shkruajnë gazetat janë martuar me maqedonas duke pandehur se ata janë njëloj si shqiptarët. Këtë

mosnjohje, ato e kanë paguar me çmim të lartë, me vuajtje që nuk i kanë imagjinuar as në ëndërr.

Ndërkaq, shqiptarët e ish-Jugosllavisë, deshën ata apo jo, janë të orientuar nga bota sllave, duke marrë prej tyre në mënyrë të pavetëdijshme, qoftë huazime gjuhësore, apo modele të ndryshme të sjelljes shoqërore. Mirëpo, detyrimi i të jetuarit bashkë me sllavët bëri që shqiptarët e këtyre viseve t'i njohin mirë sjelljet, veset si dhe aftësitë e tyre. Në këtë mënyrë shqiptarët janë bërë njohës të mirë të psikologjisë, të të mirave, të të ligave si dhe të aftësive apo të dobësive të tyre.

Shqiptarët e ish-Jugosllavisë nuk i mistifikojnë sllavët e jugut, por për shkak të një armiqtësie të vazhdueshme, me të drejtë apo me të padrejtë i nënçmojnë ata. Ndodh që shpeshherë t'i trajtojnë me humor. Ky sens i humorit u ka dhënë forcë atyre që t'i japin fund superioritetit të autoriteteve represive sllave që merrnin haraç rregullisht nga ata. Njëkohësisht, përmes humorit ata u pajisën me një tipar të ri që e karakterizon mendësinë e tyre: arrogancën mospërfillëse. Në këtë mes ekziston edhe një element shumë i rëndësishëm. Këtë e analizon mirë shkrimtari Çeslav Millosh në veprën e tij "Mendje e robëruar". Ai konstaton se kulturat lindore nuk janë kreative dhe kopjojnë rregullisht atë që prodhon Perëndimi. Qytetërimi i tyre është surrogat i qytetërimit perëndimor. Së këndejmi shqiptarët e ish-Jugosllavisë kanë qenë të rrezikuar të jenë surrogat të surrogatit, kopje e kopjes. Mirëpo humori, trajtesa shpërfillëse e pushtuesve ka qenë terapia më efikase për të shpëtuar nga ky rrezik, për ta ruajtur lirinë në vete.

## Vitrina e librit

# PANTEONI I RRALLUAR

Dashnor KOKONOZI

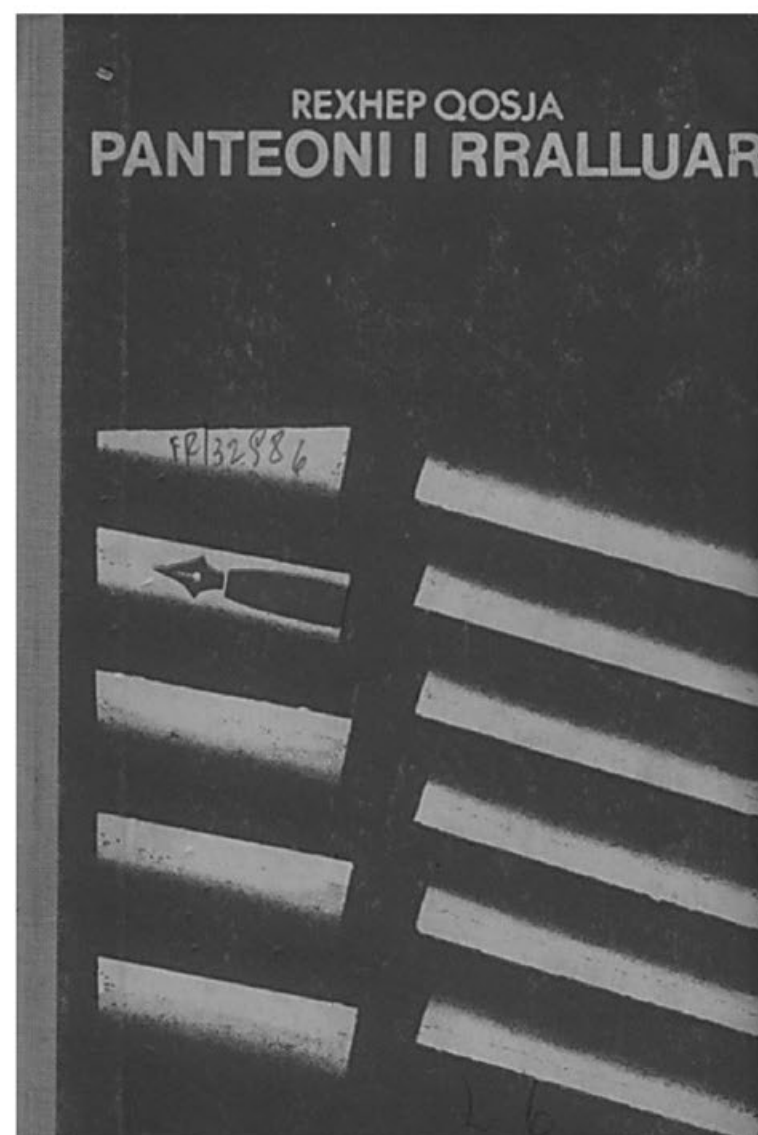
Ndiem me fat që disa libra i kam lexuar në kohën e duhur. Më saktë në moshën e duhur, se është shumë e rëndësishme moshë kur i lexon. Një libër ku për letërsinë shkruhej pa qene nevoja të citoje Marks apo E. Hoxhën! Një prej tyre është "Panteoni i rralluar" i Rexhep Qoses. Ka qenë libri i parë i shkruar nga një studiues shqiptar që më ka vlejtur e shenjtur për jetë, ku lexoja gjëra të cilave u besoja e më tërhiqnin.

Munda ta siguroj aty nga mesi i viteve '80 dhe nuk e hiqja nga dora. Natyrisht, fshehurazi se një botim i Kosovës (pra, i pa kontrolluar nga aparati gjigant i censurës politike në Tiranë, do të qe i mjaftueshëm për gjërat më të këqija që mund t'i ndodhnin dikujt). Një libër i

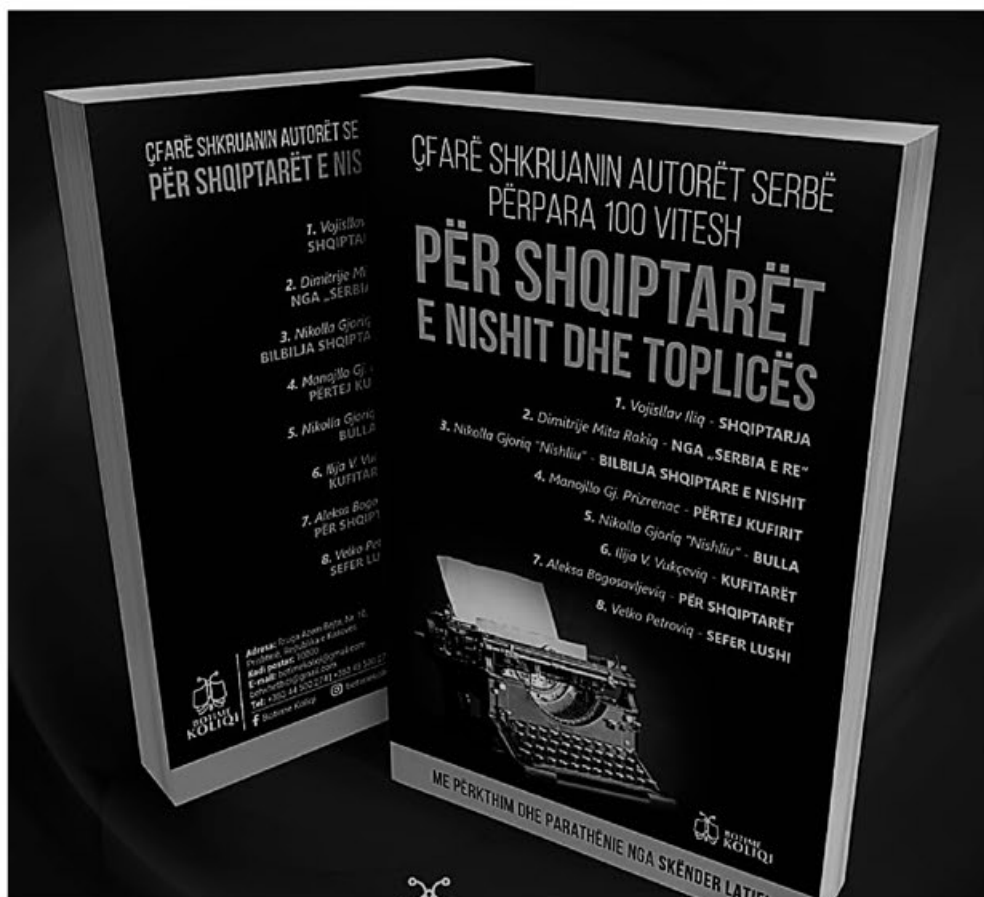
shkruar me mjaft thjeshtësi e thellësi!

Ka në të jo vetëm sprovë të vogla për tipare e anë të ndryshme të letërsisë (nja shtatë, më duket), por edhe vështrime kritike mbi vepra dhe autorë të ndryshëm. Është edhe ajo eseja ku Kadarenë ai e cilëson si gjeneral në veprën e tij artistike por si kolonel në vështrimet kritike (në se e mbaj mend i referohet një shpërthimi thuasje pangjirik të Kadaresë për Migjenin). Duket aty ka hedhur rrënjë edhe dashuria e tyre e madhe për njëri-tjetrin.

Kam përshtypjen se prof. Qosja këtë libër e kishte shkruar me mjaft kënaqësi dhe lehtësi. Se kjo ndihej në çdo gjë që thotë. E kujtoj këtë sepse më pas kam lexuar të gjithë korpusin e veprave të tij, atyre të cilave ai u ka kushtuar jetën, e megjithatë, asgjë që ka dalë me tej nga dora e tij nuk më ka pëlqyer sa ky libër.



# AUTORËT SERB PËR SHQIPTARËT E NISHIT DHE TOPLICËS



Libri "Çfarë shkruanin autorët serbë përpara 100 vitesh për shqiptarët e Nishit dhe Toplicës" është përmbledhje me tregime e fragmente të udhëpërshkruesve. Në të është përfshirë edhe një vështrim sesi janë parë shqiptarët, prej një oficeri serb në vitet e pas Kongresit të

Berlinit, pra në kohën e turbulencave të mëdha sidomos të periudhës së vendosjes së kufijve të ri në Ballkanin e atëhershëm. Në tregimet e paraqitura të autorëve serbë si: Manojllo Gj. Prizrenac "Përtej kufirit", Nikolla Gjorgji "Nishliu" – "Bulla", është trajtuar fenomeni i turqizimit, gjë

që autorët Prizrenac dhe Gjorgji në krijimet e tyre janë përpjekur që protagonistet kryesore, Fatimen nga Rahovica e Preshevës dhe Zylejkën e lindur në Beograd, por të dëbuar në aytetin e Leskocit, t'i kthejnë në rrënjët e dikurshme, pra të gjysheve të tyre që ishin serbe të islamizuara. Pra, sipas tyre procesit të kthimit në origjinën e mëparshme duhet t'i nënshtroeshin turqit, poturët apo të turqizuarit, por edhe shqiptarët ose arnautët – të njohur nga një pjesë e autorëve serbë të fundshekullit të XIX – të, si arnautashë të cilët pas Kongresit të Berlinit vazhduan të jetonin në vatrat e tyre që tani iu dhanë Principatës së Serbisë.

Tregimi i radhës që po ashtu është në frymën e dy të lartpërmendurve, është edhe ai i autorit Ilija V. Vukçević "Kufitarët" ku autori nëpërmes peizazheve të afuara, sikur e bën të ditur se tani pas vendosjes së kufijve të ri, gjithçka duhet të rreshtohet në anën e fitimtarëve. Madje edhe femrat "armike" duhet t'i braktisin bashkëshortët e mëparshëm për të rënë në përqaftim të "heronjëve" të rinj.

Të gjitha tregimet e lartpërmendura sikurse e kanë të njëjtin vizion dhe qëllim, pra që shqiptarët mysliman t'i paraqesin si orientat që për nga përkatësia e tyre kombëtare dhe fetare, paraqesin përjashtim në Europën e fundit të shekullit të XIX dhe se ata do të jenë rrezik për Ballkanin e së nesërme, pra në Ballkanin e ueternizuar. Natyrisht se një imazh i tillë i shqiptarëve dhe stereotipat përcjellëse për ata, kanë

ndikuar në rritjen e urrejtjes dhe mosdurimit, gjë që efektet e kësaj qasje janë dëshmuar sidomos në luftërat e viteve 1877 – 1912. Bile dëshmitë më të mira për këtë të sjella në këtë libër, janë ato të Mita Rakiqit, ku ai e ka paraqitur gjendjen në fshatrat shqiptare të djegura e të shkatërruara nga ana e ushtrisë serbe në vitet 1877 – 1878.

Krijimi më i plotë letrar në këtë libër mbetet poezia e Vojislav Iliqit "Shqiptarja" dhe vështrimi i Aleksa B. Bogosavljeviqit "Për shqiptarët" edhe pse ky i fundit herë pas here e merr guximin dhe i shpalos edhe anët e errëta të planeve që duhet zbatuar në raportet fqinjësore serb – shqiptar. Megjithatë, përmbledhje apo manifestim të antishqiptarizmit jo vetëm në kohën e shkrimit të tregimit, por mund të themi edhe në tërë periudhën 1878 – 1999, paraqet tregimi i Velko Petroviqit, "Sefer Lushi". Në këtë tregim mund të gjenden gjurmë të qasjes, raportit, trajtimit por edhe të politikës së zbatuar ndaj shqiptarëve të projektuar në shekullit e fundit nga qarqet zyrtare dhe intelektuale të Serbisë së viteve 1878 – 1999. Libri "Çfarë shkruanin autorët serbë përpara 100 vitesh për shqiptarët e Nishit dhe Toplicës" do të mbetet një leksion i mirë, sesi nuk guxon të vendosen marrëdhëniet jo të shëndosha fqinjësore dhe çdo qasje e paraqitje e imazheve të kombit fqinj në rastin konkret të shqiptarëve, ashtu siç kanë vepruar pjesa dërmuese e autorëve serbë do ta mbyllë perspektivën e arrijës së një fqinjësie të mirë dhe një të ardhme më të ndritshme.

## Mbresa

# POEZIA SI PIKTURË

(Dy – tri fjalë rreth vëllimit poetik "Gruaja me këpucët e kuqe" të poetes Lulëzime Malaj)

### Laureta PETOSHATI

Jemi mësuar të shikojmë poezitë nga temat që trajtojnë dhe shpesh herë temat e një poezie janë të qarta: poetët zakonisht në vargjet e tyre kanë një histori për të treguar, një ngjarje, që u ka mbetur në mendje, ose një dhimbje për të ndarë me lexuesin. Nganjëherë sipërfaqja të gënjen, sepse po të lexosh më shumë të del një kuptim akoma më i thellë.

Nuk do të ndalemi në shumë aspekte të poezisë së Lulëzime Malaj, por vetëm në dy prej tyre, sepse këto veçori përbejnë individualitetin e saj në poezi dhe e dallojnë nga të tjerët.

E para të duket sikur në poezinë e saj sheh një pikturë. E gjitha kjo atmosferë e krijuar në shumë poezi të saj të kujton thënieën e Da Vinçit se: "Piktura është një poezi që shihet dhe nuk dëgjohet, dhe poezia është një pikturë që dëgjohet dhe nuk shihet. Pra, këto dy poezi ose e thënë ndryshe këto dy piktura, kanë shkëmbyer shqisat me të cilat duhet të depërtojnë në intelekt."

Ja le të marrim, për shembull, poezinë "Gruaja me këpucët e kuqe". Të

duket sikur kudo që shkon të ndjekin si ritëm ngjyrat, ku e kuaja, ngjyra sublimë e gjakut pikturon një tablo rrëqethëse: dashurinë dhe vdekjen.

Tema ndërthuret konform me ngjyrime kohe, melodie dhe ngjyrash reale. Po ashtu është dhe te poezitë "S'besoja te magjtitë", "E kush veç agut", "Ku gjej paqe", "Vetmia ime", etj. Madje, poezia "Vetmia ime", është si një tablo brenda tablosë shpirtërore të poetes, e cila pikturon me këto fjalë tejet origjinale, të cilat theksojnë individualitetin e saj:

Kjo vetmi më ngjason me një mjegull,  
me një kanavacë të ujshme të shpërvjelë ngadalë,  
me një pikturë abstrakte që duket pa kuptim,  
por në vetvete me thelb origjinal.

E dyta: Përveç përdorimit të ngjyrave si funksion psikologjik dhe si metafora konceptuale, Lulëzime Malaj përdor dhe dritën në poezinë e saj. Drita i jep poezisë së saj një bukuri të paqte dhe sublimë, si te poezia; "S'besoja te magjtitë", ku më shumë

dritësim shpirtëror i japin vargjet:

Unë që s'besoja kurrë te magjtitë  
të besoj kam vendosur tashmë,  
por hënë e plotë si skelet me dritë,  
kërkon dashurinë që s'është më.

Në përdorimin e dritës në poezi, ajo bën dhe dallimin e llojeve të ndryshme të shkëlqimit, pra të gjendjeve të brendshme të saj shpirtërore. Ja për shembull këtë diferencim ajo e bën në një poezi të vetme me katër rreshta, "Atë ditë...", ku ajo thotë:

Atë ditë dielli nuk doli fare,  
se nga u fsheh, nuk e di.  
Befas në një kthesë të pash ty  
që ndrite hapësirën me dashuri.

Drita pasqyrohet dhe kuptohet në kuptimin fizik dhe metafizik si të poezitë "U nder muzgu", "Një kartolinë për ju",... "Ra muzg", ku të kjo e fundit thotë se:

Ra muzg,  
por ende ndjej se dita vazhdon  
dhe pse yjet si lule molle ndriçojnë.  
Jo gjithnjë, muzgjet vijnë të errët, të

ftohtë...

se ca muzgje me agimet ngjasojnë!

Nganjëherë drita në poezinë e saj merr trajta trashedentale, pra kalon në përmasën tjetër si te poezitë "Kjo grua...", apo dhe "Në shtëpinë e prindërve", ku drita merr përmasën e kujtimeve, e dashurisë njerëzore, e pranisë së tyre në formë drite në vend të pranisë fizike, si te vargjet:

U çmalla e fola me prindërit e vdekur,  
ecëm tok si dikur në udhët e diejve,  
në muzg ata zgjasin kokat në dritare  
dhe ikin si dritë fushës së përtejme.

Pra poezia e Lulëzime Malaj ka brenda saj nëpërmjet dritës shpresën, dashurinë dhe shpirtin njerëzor, ka konceptet e shndërrimeve shpirtërore sipas parimit nga errësira në dritë, ecja drejt së mirës qoftë edhe në errësirë derisa të duket drita në fund të tunelit. Drita është metaforë e poezisë dhe e jetës së saj si poete. Mendoj, se shpirtin binjak të saj e ka te Lasgush Poradeci.



# ELEMENTET BAZË TË PËRVOJËS ESTETIKE

Gjatë përvojës estetike edhe pse njeriu nga njëra anë mbështetet në shqisat, por duke e tejkaluar atë, vetes apo objektit të përvojës së tij i mvesh një subjektivitet të veçantë. Për rrjedhojë, përvoja estetike domosdoshmërisht është e lidhur me përvojën transcendente apo me vetë transcendencën



## Nga Metin IZETI

Në botën para-moderne, me një kontrast uniteti antropozomik i njeriut dhe natyra kanë qenë të karakterizuar nga situata, ku, në njërin anë domeni diskursiv e në anën tjetër ai i arketipeve si të manifestuara në kozmos, kanë qenë akoma thellësisht të lidhura. Në Islam, në veçanti në botën e tasavvufit, termi ajat d.t.th. 'shenja' kozmike, të cilat u ngjajnë 'nënshkrimeve' Hyjnore mbi krijimin dhe mbi versetet Kuranore. Intelekti ('akl') është i koncentruar si domeni themelor kontemplativ, nga shkaku se parimisht është në gjendje të lexon këta ajete. Jobesimtar, në Kuran, shpesh është karakterizuar si ai i cili nuk është i aftë që t'i lexon shenjat e Zotit në horizont; dhe pikërisht kjo paafësi është shkaku dhe pasojë e mos përfundimit të tij me Islamin, rrjedhimisht 'mos nënshkrimi' të tij ndaj Zotit. Kurani dhe libri i Gjithësisë, janë dy aspektet themelore të Fjalës Hyjnore. Ata janë 'poezi' në kuptimin më të lartë të kësaj fjale. Së këndejmi, logjika dhe poezia janë të lidhura ngushtë si modele komplementare të të diturit në Islam: që të dyja, manifestojnë Intelektin Hyjnor në sferën e natyrës dhe gjuhës. Koncepti i Michel Foucault-së mbi 'prozën e botës' që mund të ketë 'transparencë' semantike të librit, në fakt në do këtë do ta lexonim si 'arti i botës', nga shkaku se kjo e fundit më së shumti e shpreh eksplikitin e idesë së korrespondencës kualitative dhe komplementare në mes natyrës dhe përjetimit. Sejjid Husein Nasri, kuptimin e kësaj korespondence e shpreh kështu:

Sipas traditës perenniale, realiteti i brendshëm i kozmosit, i cili ia shpalos veten syrit të brendshëm ose vizionit intelektual (dhe për të cilin, syri i brendshëm është instrument i perceptimit), është i bazuar në harmoninë e cila imponohet bile edhe mbi domenin trupor. Kjo harmoni është, për më shumë e reflektuar në botën e perceptimit nga aspekti i vetmisë pozitive, i cili në vetë është reflektim i dyjave: shpirtit të njeriut dhe kozmosit. Në nivelin më të lartë, vetmia pozitive dhe bartja e saj në shoqëri, së këndejmi riprodhon rendet kualitative të kozmosit. Zoti pra, mund të kontemplohet në dy mënyra: me anë të rendit të natyrës dhe me anë të harmonisë së strukturës së veprimit shoqëror. Derisa për shenjat e Zotit në horizont, fenomenin që përbën gjuha fetare, mund të analizohet në dy pikëvështrime: në njërin anë mund të analizohet si një seri e aparenceve formale dhe e strukturave, në anën tjetër mund të interpretohen në dritë e rëndësisë së tyre të brendshme.

Me gjitha format ekspresive të bukurisë njerëzore dhe natyrore, ideali fetar me këtë është ajo ku objekti ka qenë totalisht i kristalizuar nga Subjekti. Koncepti sufik nuk

pretendon të lejon lirinë nga forma intelektuale e shijës, ose shijimit intuitiv të realitetit. Veprimi shoqëror i vërtetë është ai ku intuita e thellë shpirtërore manifeston veten në mbulesën perfekt të perlës prozodike. Poetët sufik siç është Rumi p.sh, shprehin neveri ndaj poezisë së kuptuar si 'L'art pour l'art' si një perfektion formal i llojit: ballë fytyrës së të vërtetës, cka është forma? Boll e neveritshme. Relacioni komplementar në mes objektit dhe Subjektit, megjithatë nuk mban kuptimin e asaj që objekti nuk përmban dimensionin intelektual në vetë. Në fakt, forma e veprimit shoqëror, pretendon të shpreh strukturën, e cila është e shtytur nga vizioni shpirtëror i botës. Me fjalë të tjera, substrati material nuk mund të jetë 'riprodhon' esencat kualitative të arketipit. Ky reprodukim parimisht është i efektuar nëpër strukturat kuantitative, të cilat i përkasin formës së veprimit shoqëror. Përdërisa realiteti është një, atëherë forma dhe esenca nuk mund të kenë relacion edhe aq të shtë. Feja është gjuhë 'logjike', por një gjuhë në të cilën, potencialitetet simbolike të mëvonshmes janë të vendosura në lartësitë e jashtëzakonshme. Kuptimësia simbolike është kapaciteti që shfaq pafomën në dhe me anë të formës. Ky koncept për fenë neve na bart në çështjen e metafizikës së lidhshmërive (Mulla Sadra Shirazi). Për pasojë, çdo gjë është në lidhje të ngushtë me qenien që e përfshinë ekzistencën në përgjithësi. Përvoja shoqërore e prezentimit të të shenjtës dhe vetmisë pozitive në traditën e gjatë të historisë së njerëzimit është bërë nëpërmjet të ortopraktikës të trajtësuar në vetmi pozitive. Tekstet e shenjta të të gjitha traditave flasin për vetminë e bartësve të shenjtërisë, që me vonë nëpërmjet të veprimit shoqëror e kanë përgjithësuar të pranuarën. Në realitet lirisht mund të thuhet se vetmia pozitive është hermeneutikë e të shenjtës. Në një ajet të Kur'anit i Madhi Allah thotë: "Kjo është 'ngjyra' që na ka dhënë Allahu! S'ka 'ngjyrë' më të bukur se ajo që jep Allahu! Ne vetëm Atë adhurojmë!" (Bekare, 138).

Ajeti i mësipërm e shpreh përmasën e vetme të shprehjes së të shenjtës, atë gjithësore. Edhe fjala e shenjtë është shprehur në trajtë të rimuar dhe me harmoni të pasqyruar të fjalëve dhe tingujve të zgjedhur. Çdo qasje që në thelb nuk e ka këtë përmasë mbetet si diçka jashtë, për të cilën ndoshta mundet të flitet, por si për të përtejmen e ndjesive të imaneses, si për një botë të përtejme që do të mund ta njihim vetëm me një kusht: po të dalim, për t'u mbyllur në vetmi poziitive, nga bota ku ndodhemi tani. Dhe më duket se për të arritur të përtejmen në fjalë e vetmja gjë që duhet të heqim dorë është rrëmuja. Rrëmuja kërkon ta flasim çdo gjë që e përjetojmë. Ndërsa eksperiencia e të shenjtës, në parim na çon të heshtim dhe këtë më së miri mund ta bëjmë në vetmi

pozitive. Bota e jashtme për njeriun nuk është vetëm objekt që perceptohet vetëm nëpërmjet të përvojës, por disa herë njeriu i qaset me marramendje, frigohe, e përjeton si të bukur ose ndonjëherë ka mundësi që të ketë dëshirë të ik prej saj. Në realitet të gjitha këta janë një lloj i përvojës; një përvojë që në brendi ngërthen kuptime, gjykime vlerore dhe komente. Njeriu është njeri që bashku me të gjitha këta përvoja, jo vetëm me eksperiencën shqisore. Ndërsa një nga përvojat më të rëndësishme që njeriu e bën njeri në këtë proces të trajtësimit është përvoja estetike. Përvoja estetike elemente bazë i ka artin, të shenjtën dhe vetminë pozitive. Gjatë përvojës estetike edhe pse njeriu nga njëra anë mbështetet në shqisat, por duke e tejkaluar atë, vetes apo objektit të përvojës së tij i mvesh një subjektivitet të veçantë. Për rrjedhojë, përvoja estetike domosdoshmërisht është e lidhur me përvojën transcendente apo me vetë transcendencën.

Përvoja domosdoshmërisht e kërkon subjektin njeri dhe realitetin. Nëse do të flasim për një përvojë të vërtetë atëherë gjithësi duhet të ekzistojë pikëtakimi midis subjektit dhe realitetit. E shenja, për ata, që e besojnë, që e ndiejnë dhe emocionohen me të, e shpreh realitetin. E shenja jo vetëm nga aspekti i zbulesës, në fetë qiellore, por edhe në mitologji ka qenë bazë e përjetimit të realitetit. Mitet janë rrëfime simbolike të mënyrës si i kanë kuptuar ose u kanë dhënë kuptim njerëzit botës dhe të shenjtës. E shenja dhe shprehjet e saj janë si melodi, ata sa herë që performohen lindin për së dyti dhe e ruajnë gjallërinë e tyre në trajta të ndryshme.

E tillë është edhe zbulesa e fundit hyjnore, Kur'an. Çdo ajet i tij lind së dyti gjatë çdo leximi të ri dhe tradita e komentimit të tyre nuk është traditë e vdekur por e gjallë, konstituive, që e ka të njëjtin tekst, por që në periudha të ndryshme ekzaltan auditorin në trajta të ndryshme si intelektuale ashtu edhe artistike.

Ashtu si e shenja edhe veprimi shoqëror nuk i duron vetëm kufijtë e shqisave dhe të dukshmes. Ata janë melodi të përjetshmërisë dhe relacioni i subjektit me objektin tek to nuk është i ndarë por i bashkuar. Si pasojë ka mundësi të shprehet vetëm nëpërmjet të artit. Pikërisht për këtë edhe stili i gjuhës së Kur'anit është artistik dhe jo vetëm literal. Nuk dua të them se vetmia pozitive dhe e shenja e kanë të njëjtin natyrë. Dua të them vetëm se të dyja përvojat si njëra dhe tjetra, janë me intensitet të lartë. Kur flitet për të shenjtën/zbulesën/sunnetin atëherë ajo ka të bëjë me llojin e jetës që përcaktohet e tëra nga prania e fortë e një realiteti të shenjtë brenda nesh, e një realiteti që mund të na trondisë deri në palcë. E njëjta gjë ndodh edhe me artin. Të dyja këta emocione na e dashurojnë vetminë, por na mbanë të gjallë me shoqërinë.

Eksperiencia e të shenjtës dhe përgjithësimi i saj nëpërmjet të veprimit shoqëror ka ndikuar qartë në përpunimin e sistemit të Ibn Arabiut, që është shfaqur në veprën e tij të njohur Fusus'u'l-Hikem/Perlat e Urtisë. Ai, jetën dhe veprimtarinë e pejgamberëve të Allahut, të prezentuar në Kur'an, e ka paraqitur në trajtë të arketipeve universale për të gjitha kohrat dhe hapësirat. Hermeneutika e tij është qasje sui generis e përvojës së të shenjtës dhe prezentimit të saj nëpërmjet veprimit shoqëror në vetminë ekzistenciale. Njeriu domosdoshmërisht është i detyruar, thotë Ibn Arabiu, të zgjedhë. Zgjedhja që duhet të bëjmë fillimisht është sasiore. Sasia e të mundshmeve, po t'i shohim të tëra si të baras-vlefshme, i kapërcen mundësitë tona. Nëse e fusim në lojë eksperiencën e gjendjeve të përtejme, atëherë zgjedhja para së cilës gjindemi është cilësore. Të qenit vazhdimisht i hapur ndaj mundësisë që është pothuaj ajo e të shenjtës, bën që puna e mendimit t'i nënsht-

rohet vazhdimisht diçkaje tjetër, diçkaje ballë së cilës pikërisht mendimi ndërpritet.

Në këtë pikë ne sot jemi të përballë me çështjen e ardhmërisë së njerëzimit, ose, mund të themi, edhe me çështjen se do të vazhdojë ose jo jeta. Vazhdimi i njerëzimit, përballë kushteve rrënuese që i ka krijuar vetë subjekti njeri, do të jetë i mundshëm vetëm se nëpërmjet të rrikthimit të të shenjtës dhe bashkimit të Subjektit me objektin. Njeriu vepron si qenie alternative e natyrës që është e përcaktuar me ndryshimin dhe zhvillimin. Veprimi me vete e sjell edhe një pasqyrim të ri të qenies. Ky pasqyrim është vazhdimësia si antinom i ndryshimit të pandërprerë. Gadameri në hermeneutikën e tij, ngjashëm si shumë më herët Ibn Arabiu, jetën e "të tashmes" e vendos si horizont të caktuar më kuadër të historisë dhe prej këtu konstaton se qenia është një spjegim dhe se nuk përmban modalitet të pandryshueshmërisë. Këta ndryshime rrënjësore të paraqitura në shkencë dhe në filozofi do të transferohen edhe në art. Edhe Umberto Eco, është i mendimit se një veprim shoqëror nuk mund të kuptohet si pasojë e një sistemi të mbyllur të ndjenjave dhe të mendimit, përkundrazi duhet të jetë e gjallë dhe e vazhdueshme. Këtë vazhdueshmëri veprimit ia mundëson vetëm e shenja, por edhe të shenjtës vetëm hermeneutika e vetmisë pozitive.

Objekti definitiv i veprimit shoqëror të shenjtë është të mos ndjell ndjenja ose të komunikoj impresione; ai është një simbol, dhe si i tillë ai përdor kuptime të thjeshta dhe pimore. Ai në asnjë rast nuk mund jetë diç më tepër se aluzion, objekti real i tij është i pashprehur. Ai është engjëllor për nga origjina, sepse modelet e tij reflektojnë realitetin e të përtejmes. Me anë të një rekapitulimi të krijimit - "Veprimi Hyjnor" - alegorikisht, demonstroi natyrën simbolike të botës, e çliron shpirtin njerëzor. Gjitha këto aspekte fundamentale të veprimit të shenjtëruar, në një apo tjetër mënyrë, si dhe në proporcione të ndryshme, në secilin prej traditave tradicionale, në esencë e posedojnë të vërtetën dhe madhësinë e plotë të përjetimit të përtejmes në vetmi pozitive, ashtu që secili do të jetë i aftë, në parim, të manifestojë çdo formë të mundshme nga shpirtëria. Për më tepër, forma, përmes natyrës së vetë të plotë, është e paafte t'a shpreh një gjë pa mos e përjetuar një tjetër, sepse forma e limiton atë që e shpreh, dhe si rrjedhim në këtë mënyrë e ekskludon mundësinë e shprehjeve të mundshme nga arketipi i tyre universal. Ky ligj natyrisht aplikohet në gjitha nivelet manifestimit formal; kështu që ndryshueshmëritë e zbulimeve hyjnore, në të cilën janë gjetur religjione të ndryshme, gjithashtu janë reciprokisht ekskluzive kur peshohen në kushtet e pasqyrimeve të tyre formale, e jo në esencën e tyre Hyjnore, e cila është Një. Nuk ka veprim shoqëror që nuk mvaret në një aspekt nga metafizika. Shkenca e metafizikës është vetë e pakufizuar, kur dihet fakti se objekti i saj është infiniteja. Nisur nga kjo që u tha, në vijim të tyre, gjithçka që nuk na veçon e ndan nga bota, gjithçka do të binte ndesh me rregullat thelbësore të veprimit shoqëror dhe të shenjtës. Shpeshherë disiplina e industrializuar, duke na mbyllur në rrugën e punës, na largon nga përvoja e përtejme. Kështu është vërtetë, të paktën në kuptimin e përgjithshëm, por ama edhe kjo përvojë e të përtejmes e kërkon disiplinën e vet. Një gjë është e sigurt: se një disiplinë e tillë ndalon çfarëdolloj lëndave llafazane të të shenjtës ose veprimit shoqëror. Thashë më lartë që veprimi shoqëror dhe e shenja e kërkojnë heshtjen, mirëpo veprimi shoqëror e kërkon fjalën dhe bartjen e saj në veprë. Vetëm kjo është mënyra e ndërtimit të arketipeve të shëndosha dhe veprimit produktiv shoqëror si manifestim i këtyre arketipeve, në të kundërtën humbja e unit dhe pashpirtësia prodhon kufi..



"Plejad" 2003, ku në faqen 187 të tij thuhet: "Në fillim ky emër Ardem ose Ardam i perëndeshës (Artemisë-shënimi im, S.K.) krijoi një sërë vetish shtesë dhe një cikël të dytë mitologjik, do të guxonim të thoshim. Bie fjala, në Arkadi, por edhe në Atikë, Artemisi dhe kultit i saj lidhen me ariun, ndaj janë krijuar shumë variacione për ariun e shenjtë të perëndeshës dhe për metamorfozat e saj të ndryshme. Përsa i përket Arkadisë, a do të mund të supozojmë se emri kombëtar Arkadi, që ka lidhje me Arkadët e Ilirisë, lidhet me ariun...". Në fjalorin e tij mitologjik, shtëpia botuese "8 Nëntori", Tiranë 1987, doc. Todi Dhama, ndër të tjera, thotë se kafshët e kultit të

perëndeshës Artemisë ishin kryesisht dreri dhe arusha. Ndërsa Barbara Colonna, në fjalorin e saj mitologjik, "Toena" 2005, thotë se Artemisa ishte perëndi e gjuetisë, e kafshëve dhe e hënës dhe se kapërcente malet e Arkadisë e shoqëruar nga nimfat e saj, por se kafshët e shenjtë për të ishin dreri, qeni dhe derri i egër.

Viset ku është rrëfyer dhe ndoshta rrëfhet edhe sot përralla e Rostanisë, përkohë me malësinë e Sopotit, Polisit, Stravanit, Farretit, Stranikut, deri poshtë Luginës së Shkumbinit, në Karkavec, Bërzeshit, Qukës, Xhyrë, Dardhë dhe janë pjesë e Nënprefekturës së Librazhdit. Banorët e lashtë të këtyre fshatrave dhe zonave kanë qenë kandavët ilirë, për të

cilët arkeologët dhe historianët thonë se i besonin kultit të Dianës, përndryshe Artemisë në mitologjinë greke, së cilës i kishin ngritur edhe një tempull ku i faleshin asaj. Në vitin 1916 arkeologët austriakë Prashniker dhe Shober zbuluan në Babje të Librazhdit një pllakë me mbishkrimin: "Diana Augusta Candavensis" (Diana Mbretëresha e Kandavëve), e cila mendohet se është pjesë e sanktuarit të tempullit të Dianës, përndryshe Artemisë në mitologjinë greke, që si kafshë të shenjtë të saj, ndër të tjera, kishte edhe ariun.

Nisur nga të dhënat e mësipërme mund të thuhet se hija totemike e baba Ariut ka rrënjë të vjetra, antike, që lidhen

me kultin e Artemisë, perëndisë së gjuetisë, të kafshëve dhe të hënës tek ilirët kandavë të këtyre trevave dhe që më vonë, gjatë pushtimit romak, del sipas mitologjisë romake, me emrin përgjgjës Diana. Përralla e Rostanisë përkon me momentin e refuzimit të këtij totemi, ndër të tjera, edhe për shkak të nevojës së brendshme për diferencim në nivel statusi (njerëzor), në kushtet e një jetë pothuajse të shkrirë me natyrën, çka është arsyeja pse njeriut i duhej ta shquante veten. Në këtë kuptim, përralla për Rostaninë është një akt i lashtë shquarje dhe diferencimi, fiksuar nga memoria njerëzore në një trajtë të tillë përralle, mu në ag të qytetërimin.

## Përsiatje

# VDEKJA VJEN PËRTEJ SË MARTËS

(Mbi romanin "Asnjëherë të martën", i Bashkim Hoxhës, botim i shtëpisë botuese "Onufri", Tiranë)



Agim BAJRAMI

Për të nisur leximin e librave të Bashkim Hoxhës, një lexues ka një mijë e një arsye, por arsyeja më e fortë është, se librat e këtij autori janë si një skenë teatri, ku personazhet luajnë dramën dhe tragjikomedinë e tyre, me një sinqeritet deri në vetëmohim dhe për më tepër, pa kërkuar prej askujt duartrokitje. Në këtë kontekst nuk bën përjashtim as libri i tij i fundit, "Asnjëherë të martën", roman që e pasuron edhe me shumë opusin e tij letrar me temat e nxehta të bashkëkohësisë. Edhe pse në pamje të parë të krijohet ndjesia se kemi të bëjmë me një histori policëse, me vrasës dhe të vrasur, e vërteta është ndryshe. Është një vepër ku personazhet janë modeluar në bazë të raportit kohë - hapësirë, po ku nocionet formale të kortezisë, ka kohë që janë prishur, ose janë kthyer në të kundërtën e tyre. Është ky realitet që i jep veprës së këtij autori një shpërfaqje përtej të zakonshmes. Është ky shkaku, që kufijtë mes narrativës së jashtme të shkrimtarit dhe narrativës së brendshme të personazheve, të jenë të padukshëm, ose në rastin më të keq kreyt formalë, duke dalë kështu nga stereotipet dhe formatet tradicionale të diskursit. Bashkim Hoxha jo pa qëllim zgjedh kohë tranzite, dhe situata gjer në kufijtë e absurdit. Ai e di se prej tyre mund të nxjerrësh krijesa hibride dhe material po aq interesant. Shumica e heronjve të tij sikur kanë dalë nga një album të sëmurësh depresivë. Edhe pse shpesh herë shfaqen para nesh me pamje të zakonshme, ose me kostume të

shtrenjtë filozofesh provincialë, brendia e tyre e padukshme le vend për t'u mëshiruar. Shumica e tyre janë të implikuar në vrasje, ose veprimtari kriminale dhe janë të dënuar të ndiqen nga mbropa nga turma e hijeve të viktimize të tyre. Edhe pse bëjnë gjithçka për të shpëtuar, dalja e tyre nga metafora e fatalitetit është e pamundur. Jo më kot fatthënat që kundrojnë dhe parashikojnë jetën e tyre në këtë vepër, kanë zakonisht fytyra të ngrysur dhe shohin çdo natë ëndrra horror. Nga ana tjetër, Bashkim Hoxha nuk e kundron personazhin e tij vetëm si viktimize të pamëshirshëm të saj. Në sinkron me këtë, ai pikturon edhe ambientet urbane, ku rriten dhe zhvillohen ata. Ndofta është ky çelësi magjik, me të cilin ai arrin të motivojë ngjitet e përkohshme dhe rrëzimet e tij. Denis P (alias Vladi) në fillim ishte një njeri i rregullt, gjersa një ditë të bukur kthehet në një vrasës profesionist të rrezikshëm. Mendimi i parë që mund të vijë në këtë rast, është se brenda tij mund të ketë ngjarë ndonjë shkarje, apo shok i rëndë psikologjik, pasi në jetë ndodhin shpesh trauma të tilla. Por mbasi bëhesh vetëm pak kohë bashkudhëtar i ambienteve të frikshëm, ku është rritur dhe formuar ai, bindesh për të kundërtën. Janë koha dhe aksesoret e saj të përbindshëm shkaktarët kryesorë të këtij transformimi. Jo më kot gjatë gjithë aktit të leximit, lexuesi ndjen një mungesë të vazhdueshme ajri dhe një ankth që të vret pak nga pak. Pikërisht ky ka qenë edhe qëllimi parësor i autorit. Depërtimi në substratin e së keqes dhe trajtimi sa më i thellë artistik i saj, "Vdekja si fillim, vdekja si fund".

Ashtu siç e thamë që në krye, ky roman fillon me një deklaratë të pazakontë për një vrasje të pritshme: "Te martën e kam pushim, nuk bëj vrasje. Të mërkurën po. Pastaj do iki". Edhe pse ngjan se Denis P, i ka shpëtuar pa dashje kjo gjë, një deklaratë e tillë shërben si një mjete artistik mjaft i gjetur nga ana e autorit, për t'i dhënë veprës së tij që në krye, një fillim intensiv. Detaje të tillë që autori i përdor herë pas herë si pjesë e teknikës së tij narrative, janë të aftë ta gjallërojnë dhe ta bëjnë më të lëvizshëm dhe më dinamik rrjedhën romaneske. Protagonisti dhe hija e tij fizike, ecin krahas për krahas njëri tjetrit, për një kohë të gjatë, por që nuk e pyesin njëri tjetrin, se ku do mbërrijnë, pasi ata e kanë të qartë destinimin e tyre fatal. Vizatimi i një peizazhi të tillë gri shoqërohet

patjetër me një muzikë të trishtë të tipit funebër dhe aq më shumë kur plotësimi të peizazhit i shërben edhe dalja herë pas here në skenë e simbolikës së Shën Kozmait, shenjtit me një kokë të prerë në duar. Si një vepër me pohime të fuqishme, të tillë detaje e përfortojnë më shumë faktin se ne, të gjithë, udhëtojmë gjatë gjithë jetës sonë, me vdekjet dhe kafkat tona në duar, pavarësisht lumturive dhe humba-mendjeve tona të përkohshme. Synimi i autorit për të treguar se ç'pjesë të vyer shpirtërore humb individit, kur bëhet pjesë e së keqes, jepet nëpërmjet kurbave të herëpashershme të një jete njerëzore, gjithnjë e në rënie, çka një lexues i mirë mund t'i ndjekë vazhdimisht hap pas hapi Ajo çka të bie në sy në shumë romane të këtij autori, është autenticiteti i rrëfimit. Shumica e heronjve të tij, kanë një dëshirë të lindur, për ta marrë vetë përsipër narrativën e veprimeve të tyre, duke u rreshtuar kështu në një vijë paralele me autorin e veprës, në një duet interesant. Nëse do të hidhnim një paralele me këngët polifonike të jugut, në këtë roman kemi të bëjmë me dy lloj narratuesh: Narratori A (ose marrësi) që është shkrimtari, dhe Narratori B (ose kthyesi që i takon të jetë Vladi. Zhvillimi i veprës varet natyrisht nga harmonizimi i zërave të tyre, pa interferuar dhe pa i hyrë njëri tjetrit në pjesë. Në kontrast me tonet e buta dhe të qetë të Narratorit A, tonet e larta dhe ndonjëherë të pakontrolluara të Narratorit B, janë kaq të nevojshëm. Së pari i shërbejnë autorit për të prishur linearitetin e narrativës, por më së shumti i shërbejnë Narratorit B që ka një etje të tmerrshme për të rrëfyer historitë e trazuar të jetës së tij të trazuar dhe për t'u lehtësuar disi. Duke i mbledhur në një shumësinë e ngjarjeve dhe historive, pohimi bazë i të dy narratorëve është se: në kohë të çmendura askush s'habit me me habinë. Duke qenë një autor që e njeherë në detaje periudhën e tranzicionit të pamëshirshëm shqiptar, dramati dhe tragjeditë që ka prodhuar dhe vazhdon të prodhojë ai, autori i mëshon fort idesë se kur njerëzit mësohen me të keqen për një kohë të gjatë, shndërrohen padashje edhe vetë në mbrojtës dhe kalcifikues të saj. Personazhi kryesor i romanit ka kohë që vuan nga halucinacionet. Që mbas vrasjes së parë, Vladi nisi të bëjë i verbër si plumbi, sepse historitë e tij të mëparshme ia vodhi mjegulla. "Nuk ka kohë të shohësh qiellin, nëse vret një njeri", thotë ai me trishtim përpara aktit

të vetëvrasjes. Diskordancat e dukshme mes kohës së reflektimit dhe kohës së rrëfimit janë të shpjegueshme. "Me sa duket, kolona zanore e kujtimeve, mund të jetë e trishtuar, thotë ai". Ose "Në luftë shkohet për të vrasur, nuk shkohet për vallëzim". Intriga e thyerjes se Vladit kalon nëpër një trajektore të gjatë dhe të ndërlikuar katarsis. Një proces i tillë që ndeshet kaq shpesh edhe në shumë vepra të letërsive të mëdha, në romanin "Asnjëherë të martën", ka një specifitet të veçantë. Ai u shpall që në momentin kur ai kuptoi kotësinë dhe fatalitetin e qenies së tij, në këtë ambient pa rrugëdalje. Rëndja nëpër natë, në kërkim të Marinës, të "dashurës" së tij mbas grindjes për abortin e foshnjës, vrasja e ndërgegjes dhe dëshira e çuditshme që e pushtoi, për ta pasur atë pranë bashkë me fëmijën, humbja e saj sëbashku me trashëgimtarin e mundshëm dhe më në fund vetëvrasja. Edhe pse mund të ngjajë paksa e çuditshme për dikë veprimi fatal, vlerësoj se autori ka vepruar drejt. Një individ si Vladi, që hyn aksidentalisht në një rrugë të shtrembër, dikur do kërkonte për të dalë prej andej, duke marrë mbi vete edhe kostot. Shfaqja e herëpashershme e imazhit të nënës birësuese dhe asaj të vërtetë kanë lozur rolin e tyre. Në kuptimin metaforik, Denis D ndihet kaq i vetmuar larg tyre, ndaj dhe shkoi për t'i takuar ato. Bashkimi të intrigon që në titujt e veçantë që u vendos librave të tij. Janë ata që të orientojnë, për të hyrë sa më shpejt nga porta kryesore e veprës dhe jo nga dritarja. Relacionet e këndshme mes elementit publicistik dhe atij romanesk, i kanë sjellë risi dhe veçanti të spikatura veprës së tij. Kjo gjë duhet thënë edhe për mënyrën e thurjes së subjekteve dhe tipologjinë e larmishme të personazheve, njeri më interesant se tjetri, si dhe kurthet e shumta artistike nëpër të cilat ngecin ata. Është ndofta kjo një arsye më shumë që fikcioni të ushqehet nga realiteti dhe dallimet mes tyre të jenë kaq pak të dallueshëm. Në këtë vepër spikat tendenca e autorit për ta shqyrtuar heroinë e tij nëpër disa faza vëzhgimi, si dhe një rikthim më këmbëngulës "drejt se brendshmes" së tij ekzistenciale. Ndaj, nuk është rastësi që mbasi ke kthyer edhe faqen e fundit "Asnjëherë të martën", të të mbetet në duar skeleti prej kartoni i një individi pa të nesërme dhe pyetja se deri në ç'shikallë mund ta katandisë atë perversiteti dhe imoraliteti i një shoqërie të helmuar.

# DISKURSI I DHIMBJES SË PASHMANGSHME

(Halil Matoshi "The Lils's poem", botoi "Littera" Prishtinë, 2023, fq. 166)

## Kemajl ALIU

Libri më i ri i poetit Halil Matoshi "The Lils's poem" (Poema për Lilin), marrë në përgjithësi është libër me të cilën poeti shënon ngritje cilësore në kontinuitetin e krijimtarisë së tij letrare-poetike. Këtë shënim evident ai ka arritur ta sendërtoj përmes, tematikës së shtjelluar, mjeteve shprehëse stilistike, densitetit figurativ si dhe gjuhës specifike, çka e bën një libër poetik, kushtimisht përmbajtësor. Libri "Poema për Lilin", siç cekëm më lart, dallohet jo vetëm për nga mbarë shtrimi motivor dhe tematik, por edhe për nga qasje dhe perceptimi i materies lëndore; (burgju, lufta, ndarjet, vdekjet, të zhdukurit), që e mbajnë koshient lexuesin fund e krye leximit. Në pjesën dominante të vargjeve poeti vë thekse dramatike nga momentet ekalimit-përjetimit - mbijetimit të këtyre situatave dramatike, të cilat nuk marrin fund asnjëherë. Ato do të na shfaqen përsëri, tash më të reprodukuara në pasojë.

Dhimbja si lajtmotiv kryesor i poezisë

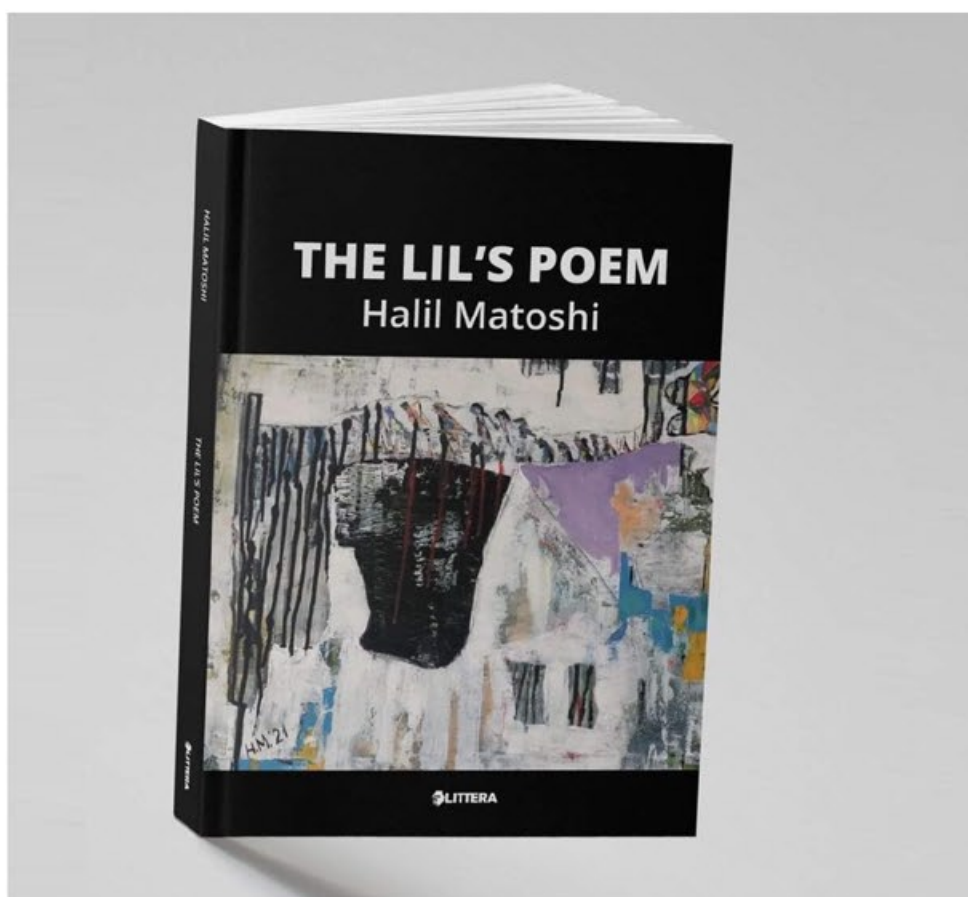
Dhuna nuk është ajo që shihet, nuk është ajo që ka ndodhur. Dhuna në fakt është ajo që vazhdon të ndodhë, edhe pasi të ketë pushuar. Ajo manifestohet e reprodukuar në forma dhe trajta të ndryshme, përmasat e së cilës poeti do të arrijë të na i shpërfaqë vetëm nëpërmjet shtjellimit artistik. Sepse, siç thotë ai me plot të drejtë, në një rast: / Nuk fotografohet dhimbja!... Poezia, 'P'ej sh'pie apo return to Ithaca', Fq. 130. Përmes këtij vargu poeti sikur paralajmëron, një diskurs tjetër të ligjëritimit mbi dhunën, përmbijetesën dhe për dhimbjen: / Nana e shtangun/ m'i kish ngulë sytë nemitun/ si me pa dekën e djalit/ The Lils's poem", fq. 54.

Mesazhi që del nga kjo poezi është fare i qartë, se dhuna është antinjerëzore, gjegjësisht se nuk ka, dhe nuk mund të ketë diçka më antinjerëzore se dhuna. Ajo është dhe mbetet gjithnjë e përmasave tragjike. Është poli dimensionale, konsistente, dhe gjithëpërfshirëse. I përfshinë të gjithë, pa përjashtim: / Baba 84 vjeç / shihte ne sy milicët/ i patrazuem sikur talje me kohët që i ringjalleshin/. Po aty.

Pas kësaj drame pa epilog siç thotë poeti, ai do të nxirret jashtë shtëpisë, i përpirë nga tmerrri se: / Mund të ishte shaeksper-ane/ ata mund të ktheheshin mrena/. Po aty, fq. 55. Revolja e drejtuar mbas kresë së tij, nuk do të shkrepë... Por në fakt ajo tashmë ishte e zbrazur... Armët e mbushura që plot një shekull qenë zbrazur po atë ditë mbi Lilin, qenë zbrazur mbi gjithë botën e tij. / Mas meje metën njerëzit/ e mi hala të gjallë/dhe tymi dendur me erë mishi/ që dilte nga mbamendja/ fq. 56, "The Lils's poem."

Marrë në tërësinë librare "Poema për Lilin", është realizimi më i plotë artistik. Shquhet për kronologjinë e rrëfimit, dramacitetin e vargut, si dhe për shkrimin tipik psikologjik të personazheve: Nënës, babës, fëmijëve dhe serbëve me "menime të zeza". Është poezi e shkurtër, që le mbresat e leximit-kalimit nëpër një poezi shumë të gjatë. Është një dramë në vete.

Duhet vënë në pah se kjo tematikë si dhe motive tjera të ngjashme të përafërta me të, edhe pse kanë një trajtim jo të pakët në letrat tona, si përmbajtje vazhdon të



mbetet gjithnjë shumë e kërkuar. Me këtë rast më duhet të theksoj se sa i përket poezisë, me tematikë të burgut, dhunës, luftës, të zhdukurit, dhimbjes, te poetët Xh. Bajraj dhe H. Matoshi është e një spektri ligjëritimit të veçantë, me këndvështrime dhe qasje tjera, me një dramacitet të theksuar të vargut çka mund të konsiderohen lirishit prurje të reja në letërsinë shqipe / Kjo poezi është e imja/ Këto vargje i kanë shkruar ushtarët e armikut/ E imja është veç dhimbja / Xh. Bajraj "Copa ime e Qiellit", fq. 65.

Burgu, ku t'burguemit nuk thyhen...

Në librin poetik "The Lils's Poem", është një numër sosh i poezive, ku jo vetëm për nga numri por edhe nga përmbajtja poeti trajton temën e burgut, apo për të burguemit siç shprehet ai, ku përpos me një përshkrim të detajuar me shprehje fine artistike, do shquhet për atmosferën që e krijon me ngjyrimet më të errëta, ku pellgjeve të errësirës danteske do të shpërthejnë fuqishëm dhe pathyeshëm ndjenja qëndrore dhe mbijetese.

Burgjet e okupatorit dallojnë esencialisht nga burgjet e një shteti nacional. Ato karakterizohen me faktin se bën përjashtim rregull, se ato nuk janë ngrehina për të vuajtur i privuari nga liria për shkak të një dënimi të caktuar, por ato bëhen kryesisht për ta burgosur lirinë nëpërmjet të burguemëve. Përderisa çdo burg, përcahton lirinë e lëvizjes brenda hapësirës së qelisë dhe hapësirave tjera më të hapura, te këto burgje kjo nuk do të ndodhë kurrë. Konsideroj se këtu poeti ka arritur me një përshkrim të rrallë poetik të përshkruaj anën që të errët, aq mizore të këtyre burgjeve, ku: /për shkak të lëvizjes së duarve dhe kambëve/ I burgosuri dërgohet/ Me u marrë në pyetje në zyrat e milicisë sekrete/, Zingjirë Burgu -I- fq. 40, ku siç po shihet është fjala për çfarëdo lëvizje ( madje edhe me cm), (Kujtoni, problemin e cm të lëvizjes për shpejt që ngrit Harari në librin "Sapiens". Natyrisht pas marrjes në pyetje,

pason tortura ku i burgosuri mund të jetë i gatshëm të dal nga burgju bashkë me shpirtin e tij, (vdekja si liri)... Por jo... një kovë uji do ta kthejë përsëri në ferrin gllabërues, ku ai bëhet, ndihet e gjallë në saje të vullneti të vrasësve të tij; Dhe do të zgjohet i burguem, tashmë i ngjallur në një mjedis edhe më trishtues: / Rrethue isha nga fantazma/ Me këmisha t'përgjakuna/ "Zingjirë Burgu" -I-, fq. 43

Ëndrra për liri, është ëndrra më e bukur që ka projektuar njeriu. Është ëndrra për lumturinë e miliona miliona njerëzve. Këtë privilegj, mbase nuk e kanë njerëzit e lirë. E kanë vetëm të robëruarit. Apo siç do të thoshte Markez i "Racat e gjykuara me 100 vjet vetmi." Racat që kërkohën një mundësi të dytë mbi tokë...!

Në këto burgje, të cilat janë fati kolektiv i shqiptarëve ( çdo i treti shqiptar pati trajtim policor.), gjithçka është nën mbikëqyrje. Edhe lëvizjet e duarve dhe këmbëve nën pranga. Në këto burgje do të humbet edhe sensi për jetë. Aty edhe vdekja është e kontrolluar. Të burgosurit janë hekur që nuk mund... nuk guxojnë të thyhen. / T'burguemit nuk thyhen/ Lëmonen? / Shina bahen me të cilët kalojnë trenat e pushtuesit ngarkue me urrejtje/. Po aty, fq. 42.

Janë këto vargje kulminante, që në mënyrën më të plotë sqarojnë fatin tragjik të të burgosurve të ndërëgjegjes. Burgu i tyre zgjatë pafundësisht gjatë. Zgjatë derisa të kalojnë mbi ta trenat e gjatë me urrejtje shekullore. Të burgosurit do t'i përçojnë fund shekullit, atë më njerëzoren, ëndrrën, kërkesën për Liri, për derisa pushtuesi do të vazhdojë të ju transmetojë urrejtjen shekullore, edhe pse fundi i shekullit që po shkonte e kishte bërë tërësisht gjenocidal. Në vazhdim të trajtimit të kësaj pjesë të librit, gjithashtu konsideroj se poezia "Ushtrime stilistike me Visar Zhitin", fq. 49, është ndër poezitë më të realizuara të librit në tërësi; Është poezi e përshkrimit të thellë artistik, imagjinatës të bujshme dhe dimension të gjerë të mendimit. Sa është poezi lirike, po aq është poezi e mendimit, e që shquhet

edhe për erupsionin karakteristik të vargut, që vetëm sa e kulmon vlerën estetike të kësaj poezie në tërësi: / Kur rash vet atje poshtë/ Nisa me pa mas të dukshme/ Njerëz të dashtun /te kafkat e hedhuna në gropë/ që në vend të syve kanë gaca fq. 49.

Tragjediteti pas burgut do të vazhdojë, sepse nga lufta si dhe burgju, nuk do të kthehen të gjithë. Janë të dy poetët (Matoshi) si dhe Zhiti i matanë kufirit të cilët pas përjetimit të golgotës së burgut, arrijnë të dalin... Por ka edhe shumë tjerë që nuk ia kanë dalë... Janë zhdukur dhe me ta mund të çmallemi vetëm nëpërmjet fotografisë.

/N'prani të mungesës Visari ndërkohe u step/po shikonte plot habi tue i fërkue sytë/ Më prit më tha të qafëm/ Me Ukshin Hotin/fq. 50

Prandaj, kjo dhimbje siç thotë poeti duhet përsëri dhe patjetër të merr përmasat e rishfaqjes; / në një kohë ma t'qetë se kjo e jona/.../në një kohë poetësh të tjerë/.../ nga një emën me e majtë men/ Me u qafë me ta me ren'/ në shekuj që vijjnë / Si Visari me Ukshin /fq. 51

Poezi nga më përmbajtësoret e dhënë në kërkim /të një kohe poetësh të tjerë/, ku përmes imagjinatës së bujshme dhe mjeshtrësisë së rrallë artistike poeti arrin ta rikrijë realitetin e ri të një kohe në pritje...!

Fundi i luftës... kthimi në shtëpi dhe vrasja e ëndrrave të fëmijëve të shpëtuar

Atdheu, dhe kthimin në shtëpi në librin poetik "Poema për Lilin" është i përmasave mitike. Ky kthim në njëfarë mënyre është fundi i atij rrugëtimi, dramatik me mbijetesën triumfiale. Kthimi në shtëpi është rrugëtimimë e mirë që mund të bëjë njeriu. Është rruga e ëndërruar që një shekull. Por, kur lufta merr fund nuk do të kthehen të gjithë... Do të kthehen vetëm të mbijetuarit... Rruga e kthimit të tyre sikur kalon në labirinthin e pafund, të pritjeve të pafundme, pyetjeve pa përgjigje dhe dilemave kryekëput dramatike: /ditën që odiseja u nis /p'ej shpie/pati një vegim se kishin dekun/ të gjithë njerëzit e tij dhe dritaret ishin mshelë/ me therrë/ E s'kish as ku as pse mu kthye / Poezia,"... dhe shtëpia"fq. 58.

...Nuk do të kthehen të gjithë... Një të diel i kishin thënë edhe Ukshin Hotit; Je i lirë. Mund të shkosh në shtëpi. Por ai nuk ishte kthyer sot e atë ditë. Kështu ankthi i pritjes vazhdon ndër shtëpitë tona... Deri në gjetjet mortore. Të tjerët shkruajnë dhe rishkruajnë historinë, përsërisin fitoret... Ne sikur përsërisim dhimbjen. Kështu Ali Podrimja dikur në Itali në Maki të Kalabrisë, kishte bërë një foto me De Radën. E pas gjysmë shekulli, Visari kishte përqaftuar Ukshin në Prishtinë.

Në vazhdim të leximit të librit "Poema për Lilin", do të ndeshim absurdin e një lufte e cila ka përfunduar madje edhe është fituar, por prapë vazhdon: /në botën e fëmijëve të Kosovës/ erdh një flokëthimë me emrin Peter/solli ankth/ "Letërsia vret fëmijë" fq. 117. Për të vazhduar më tej me vargjet kulminante të kësaj poezie / e vjen një letrar i shtihavt/ ... /u përgjakë andrrat fëmijëve/që nuk vdiqën atë ditë në Obri/. Po aty, fq. 119.

Poezi e një guximi të veçantë intelektual do të thosha, me vargje të spikatura metaforike. Vërtetësinë e misionin e tij, sa poetik aq njerëzor, H. Matoshi, do të vazh-

doj ta dëshmoj bindshëm gjithashtu me poezinë "Po pritoj me shkru për luftë", fq. 89, që ndërlidhet me luftën më të re në Ukrainë, ku do tu drejtohet me kërkese-lutje shkrimtarëve: / Tolstoi, Pushkin Jesenjin/Dostojevski/ E ti Ana Akhmatova /.../Çohuni veç edhe kësaj herë/Nga shtrati i juej i kalbun/, dhe për të vazhduar më tej, sepse;/Krymat po vlojnë në faqet e librave si në katakombe/.Po aty.

Është poezi që mbanë kronologjinë e narratives në vazhdim, dhe të nivelit estetik të saj përgjithësisht.Kur jemi te referimet që autori ua bën personaliteteve, patjetër duhet cekë se autori shquhet për portretizime të shumta që i sjellë në librin e tij poetik.Është për tu theksuar se këto portretizime i trajton në kuptimin bukal të portretizimit, por gjithnjë duke marrë pikë orientimi të bëmat, porositi, apo fuqinë e personalitetit të tyre,për çka edhe sjell mesazhe të fuqishme poetike: psh. "Lekcion nr.1",fq.31, "Jeta jote ishte kërkim Bekë Lumi", fq. 34, "Vaj për Brahim Rugov-

ën"/Spaç (Memento për poetin Visar Zhitit)" fq. 52, "... dhe shtëpia (për poetin Xhevdet Bajraj)", fq. 58, etj. Mjafton tureferohemi me këtë rast vetëm vargjeve : /dita u pushtue nga fuqia/ e një të dekuni/,poezia "Vaj për Brahim Rugovën" fq. 32. / u çaktivizuan bombat/ kurthet fjalët e idhta/ u kthyen në grykë/,për të vërejtur fuqinë dhe përmbajtjen e kësaj poezie figurative, e cila shquhet, për shtrirjen e gjerë të mendimit,dhe që arrin të zgjoj te lexuesi, asociacione kuptimore tekstore dhe nëntekstore, nga më të begatshmet.

Kujtesa si determinuese e ekzistencës dhe shtegu i yjeve

E kaluara është petku të cilin nuk duhet zhveshur, pa marrë parasysh se krejt çka rezultoi deri në ditët tona kryesisht është mbijetesë. E kaluara është realiteti i pashmangshëm, është jeta jonë që mbanë vulën e përpjekjeve shekullore për Liri dhe dinjitet, prandaj ajo duhet revalorizuar. Lajbnici dikur thoshte:"Historia është

nënë e së kaluarës dhe bijë e së ardhmes". Prandaj,amnezia është sëmundje, thotë poeti:/Edhe guri thahet/ nëse nuk i kthehet kujtesa/ e ujit." Melankolia", Fq. 67.

Mesazhi i kësaj poezie është shumë i qartë: Është kujtesa ajo që ndriçon rrugë bërjen tonë.

Sikur çdopoet, që është në kërkim të një bote jo vetëm më të mirë, por edhe ideale. domosdo që është edhe në natyrën krijuese të poetit H. Matoshi, të cilin synim e shpërfaqë bindshëm në poezinë "Sy që keshin -I-"/ ku thotë:/Sytë që keshin/janë shteg /nëpër të cilin i bijnë yjet / Derisa të shtymën/. Po aty, fq. 16.

Edhe pse këtij idealiteti poeti nuk i rikthehet asnjëherë në mënyrë të drejt-përdrejtë, poezia në fjalë është dhe mbetet drita më vezulluese, e kërkimit të kësaj bote, si dhe besimit në të botë, edhe pse siç duket, yjet do të vazhdojnë të shtymen larg e më larg dhe fare të pavërejtshëm nga ne, për shkak të, të dhimbjes, për shkak të mungesës së buzëqeshjes në Sy.Ky nuk është vetëm diskurs, nuk është

as vetëm mesazh, apo ëndërr poeti. Është shumë më tepër, është besim. Besimi nuk është e thënë apriori të vërtetohet, pas besimit shkohet, dhe pikë. Në një farë mënyre sikur e le lexuesin të angazhuar në këtë idealitet. Asociacion me vargun e Shopenhauerit të kërkimit të një bote ideale; "Një Botë ku muzika, drita e hënës dhe ndjenja të jenë një."

Krejt në fund libri "Poema për Lilin", është libër i veçantë, për faktin se autori ia ka dalë mbanë të ligjëroj me mëvetësi artistike për trajtat e shumëfishuara të dhimbjes duke e vendosur atë në kontekste të ndryshme; individuale, kohore, tekstuale dhe intertekstuale, gjithnjë me një dendësi figuracioni.

Duke u nisur nga fakti se vargu i H. Matoshit përmban gjithashtu nuancime të forta të natyrës filozofike, e kësaj kur t'i shtohet edhe fakti i ligjërit dramatik që e arrin suksesshëm poeti, jo vetëm në "Poemën për Lilin", por pothuajse në pjesën dërmuese të librit, mendoj se këto veçori e bëjnë një poet të mvetësishtëm me një identitet tashmë të formuar artistik.

## Rilexime

# "MOS MA TRAZONI VETMINË" E LAZËR RADIT

Poezia, si art, mbetet frymë, mbetet palcë dhe për një komb mbetet ëndërr nga ku ngjizet e ardhmja

Rei F. HODO

Nëse çfarëdolloj gjëje mund të jetë aksidentalisht një shkak i mundshëm shprese ose frike, tek uni i L. Radit ato janë padyshim shkak i dëshirës për liri, për vetëbesim dhe universalitet. Ndërsa mund të kalosh ndër duar veprën "Poetika", në përmbajtje të së cilës gjenden "Muret e muzgut", "Shpresa vdes e fundit" dhe "Anzave të Sharrit", do të mund të përballësh me një njeri të veçantë, me një krijesë, një qenie që ngjashmërisht nuk është dhe nuk mund të jetë e njëllotë me asnjë tjetër sepse mbetet vetvetja, ajo çka është palcë humane. Autori e fton lexuesin nëpërmjet vargjeve të tij të bëhet pjesë e një sfondi muzikaliteti të pasohë, të nxitur nga dëshira e jetës, e lirisë dhe e dijës. Ngase është Kant ai që na bind se "Vetëm prej një edukimi të shëndoshë lind çdo e mirë në botë. Kurrë nuk duhet t'i edukojmë fëmijët në funksion të nivelit të tanishëm, po në funksion të gjendjes eventualisht më të mirë të mundshme për humanitetin, domethënë se duhet mbajtur parasysh ideja e humanitetit dhe e fatit të tij universal."

Tek L. Radi gjen të jetëzuara më së miri fjalët e A. Pipës, sipas të cilit "Kanë prangosur trupin tim por nuk kanë mundur të prangosin mendimin tim. Dhe - gjë vërtet e mrekulueshme - kur trupin tim e kanë bërë pothuajse një kufomë, atëherë mendimi ka fituar lirinë." Në këtë moment, na vjen në ndihmë vetë poeti ku nën lëkurën e një kalorësi ai tenton horizontin: "Kalorësi i Jetës,/ kalorësi i jetës,/ vraponte qiejve/ me kalin e shpresës". Lazër Radi guxon të



thyejë lëvozhgën e mendimit të tij, guxon të nisë fluturim këtë mendim.

Së dyti, në gjithë atë çfarë përfaqëson, poeti, fillimisht, vepron dhe më tej mendon. E bën këtë duke e parë mendimin as më pak e as më shumë si pasardhësen e veprimit. Thënë ndryshe, e sheh mendimin si vendosjen e reales në horizontin e së mundshmes. Kjo, më së miri duket në vargjet si vijojnë: "Andrra m'shtynte përpara/ guri n'shpirt m'randonte,/ njomza ma mbronte dëshpërimin/ e ura më kalonte ku s'mundja. Gjithashtu, gjurmë të parashtrimit të sipërshtuar mund të gjejmë edhe tek vargjet e mëtejme: "Jo, s'ishin gjurmët e kambve të mia./ gjurma mendimesh ishin/ i lexonin veç dallgët/ e nji për nji thellësi/ e ua nisnin..."

Në dëbatin midis vetes dhe së vërtetës, poeti ia del të fitojë atë. E

arrin duke e parë dhe pranuar atë para së gjithash si personale, si të tijën, duke e konsideruar si fitore të një personi njerëzor, si njerëzore. E poeti na mëson se "Kjo kala s'ka m'u rruzue kurrë:/ e mbajnë gurtë lidhë në besë/ e mbajnë kreshtat rrokë për qiell/ e mban shpirti kallë n'shpresë/ e mban stralli zjarr nën shtresë... duke vijuar për ta betonizuar të vërtetën e tij në këto vargje: "Ngjeshë mbas kalasë,/ qëndroni si shkamb ngulë,/ kohnat as mënxyrat/ s'mbrijnë dot me e zhgulë. E mbi të gjitha duhet kuptuar se e vërteta njerëzore është e vërteta e një vlere, e vërteta njerëzore është një tërësi harmonike e çdo vlere.

Lazër Radi poet e më së pari njeri, nuk mjaftohet vetëm duke jetuar, por ngjeshet pas arsyes më të lartë, ndërgjegjes më të lartë për të zotëruar kuptimin e jetës duke, paraparak-

isht, e pranuar se është e denjë për t'u jetuar e më pas për të përcaktuar vlerën e saj. E në këto hudhë, poeti shprehet: "e s'di,/ ma parë m'duhet me lindë,/ apo të vdes." (fq.43). Në shëtitjen nëpër vargje mund të krijosh udhë të gjata, udhë të cilat duket se shërbejnë si copëza për atë, universalen, për shpirtin, për rezultatet e veprimit në jetë. L. Radi na shprehet se "Eci në bregun e zbrastë/ pa e dijtë ç'kërkoj/ në bregun e zbrastë/ ku andrra e gjurmë./ n'ranë flenë bashkë... ." (fq. 44). E në jo pak raste, poeti gjen fuqinë t'i drejtohet dhe me shpresë të marrë përgjigje prej Zotit duke iu lutur: "O zot, o na merr/ kështu mos na len gjallë." (fq. 46).

Sipas Visar Zhitit, "poezitë janë një mozaik i bukur, tronditës, nën baltën e kohës që iku." Ato nuk mbeten vetëm kaq. Ato kanë unën e poetit si shëmbëlltyrë të çdo vargu, mbështeten fort pas njëri-tjetrit dhe ia dalin të krijojnë jo një por disa dhjetëra nyje pazgjidhshmërisht të zgjidhshme.

Poezia, si art, mbetet frymë, mbetet palcë dhe për një komb mbetet ëndërr nga ku ngjizet e ardhmja. Sikurse edhe vetë poeti, në fragmentin "Lindi kombi" parashtroon krijimin e një jete të re duke e vendosur ngjarjen midis harmonisë, valles, melodisë e këngës së rapsodit mbi lahutë, në poezinë e tij, Lazër Radi krijon një komb të ri, kombin që del prej dhimbjes që "me vesë mëngjesi ndër grushte,/ me flakë rrezesh n'zemër/ muret e muzgut i çava." Lazër Radi ia del ta mundë shtypjen, ia del të kremtojë mbi të fitoren e tij, fitoret e tij e duke i bekuar këto të fundit, ai arrin edhe tek hyjnorja.

# KUFIRI MES REALES DHE LEGJENDËS

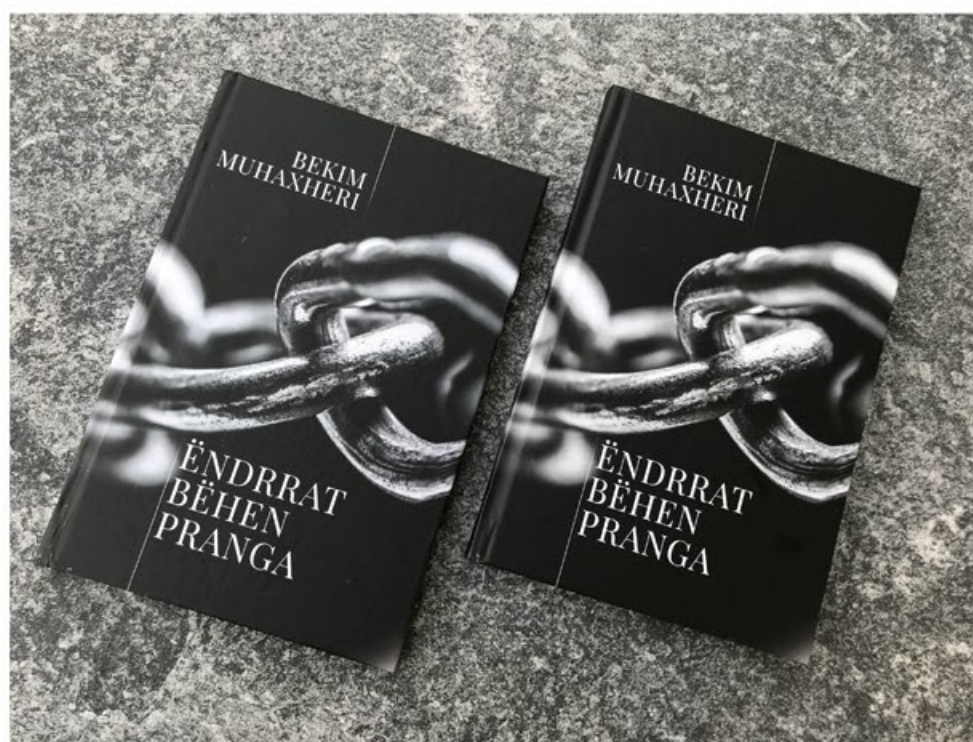
(Rreth poezisë së Bekim Muhaxherit)

## Zyrafete SHALA

Ndër ata pak krijues të viteve të fundit që kanë kultivuar vargun poetik për dekada me radhë, por që nuk e kanë pasur prioritet botimin është edhe poeti ferizajas Bekim Muhaxheri, me profesion gazetar, që zgjodhi të dilte para lexuesve si poet i formësuar. Sado e thjeshtë në dukje, një qasje e tillë është e rrallë për kohën tonë, kur janë të pafundme tendencat për ta përdorur poezinë për çfarëdo qëllimi tjetër, por jo për të shprehur një emocion fisnik, si qëllim parësor i saj. Se prej nga buron ky relacion i veçantë me poezinë të Bekim Muhaxheri, nuk duhet shumë mund për ta kuptuar sapo të lexohet cilado poezi e tij; është përgjegjësia e lartë ndaj fjalës së shkruar që e bën të veçantë jo vetëm Bekimin si krijues, por edhe vargun e tij si krijim. Kemi të bëjmë me një poet të vetëdijshëm për kufirin ndjeshëm mes shkrimit dhe kimit, përgjegjësi kjo që është brumosur me kohë dhe që vihet re në të gjitha poezitë, të përfshira në vëllimet *Ëndrrat bëhen pranga* (Koha Print, 2020) dhe *Në zemrat tona dimri ka mbetur* (Armagedoni, 2021). Vëllimi i parë, *Ëndrrat bëhen pranga*, përfshin vargjet e krijuara në një periudhë të gjatë kohore, në mosha të ndryshme të autorit dhe rrjedhimisht, edhe me forma të ndryshme të reagimit ndaj realitetit. Vështruar nga momenti kur Bekimi ka vendosur të dalë para lexuesve, poezitë e tij nga njëra anë mund të shihen si përmbledhje e përvojave dhe përjetimeve jetësore individuale, ndërsa në anën tjetër edhe si mënyrë e perceptimit të botës nga një subjekt poetik i mbrytur me kujtesën kolektive kombëtare.

Gjerësia kohore e krijimit të poezive të këtij libri, rezulton me shumëllojshmëri temash e motivesh, që ngërthejnë jetën si tërësi; por edhe preokupimet e njeriut, i cili duke qenë dëshmitar i ngjarjeve e kthesave të mëdha, merr përsipër t'i përjetësojë ato në vargje. Në tetë ciklet e këtij vëllimi, ku poezitë janë ndarë në varësi nga temat që trajtojnë, gjejmë të ndërthurur realitetin me të kaluarën, qoftë me të kaluarën historike, si në ciklin *Histori* apo me trashëgiminë shpirtërore si në ciklin *Legjendat*, kategori këto, gjurmët e të cilave i mbart në vete çdo pjesëtar i popullit që ëndrra i ktheje në makth (Të lidhur me lidhjen, f. 20). Prandaj, shpalosjen e unit të tij lirik, autori e nis pikërisht duke iu kthyer të kaluarës, që nga kohërat antike e deri më tani. Mirëpo, ky kthim nuk ka si qëllim vetëm riprodhimin e fakteve tanimë të njohura, ai kthehet për të dialoguar me shekujt, për t'i rishikuar vuajtjet, për të gjetur arsytet e tyre dhe për t'i mëkuar vragët që ato kanë lënë në kujtesën kolektive e individuale. Doemos, në mesin e plagëve të mbetura e të pambyllura janë edhe ato të luftës 'mesjetare' të zhvilluar në kohët moderne, me eksodin biblik dhe kthimin, por edhe me dhimbjen për jetët e këputura, nga ato që u futën në histori, apo të tjerat që mbetën pezull mes dy botëve.

Në rrugëtimin lirik që autori e bën nëpër kufirin mes reales dhe legjendës,



shohim se përmasat e kohës që po e jetojmë na ofrojnë një perspektivë tjetër të vlerësimit të trashëgimisë kulturore kombëtare, ku tani na shfaqet e përmbysur çdo gjë, madje edhe frazeologjitë, edhe mitet e legjendat: Qengji i urtë më s'i thith dy nëna / Mbetet pa thithur / Çdo gjë po ndryshon / Vetëm njeriu për njeriun / Vazhdon të jetë ujë (Ndryshim dhe njëjtësi, f. 30). I gjendur mes një përmbyseje të tillë vlerash, njeriu e ka të vështirë të ndjekë transformimet aktuale, të gjej një kod moral që do t'i përshtatet trendit të kohës dhe kërkesave të tij. Në poezitë e tjera autori duke reflektuar mbi realitetin e përditshëm, fokusohet në sekuenca të veçanta të dukurive të zakonshme, duke shpërfaqur idenë se kjo kohë që refuzon të ndjeshëm mitik të jetës, është kohë e njeriut të zakonshëm, jo e heronjve dhe e madhështisë.

Përsiatjet rreth natyrës dhe ligjshmërive të saj, ashtu si edhe përsiatjet mbi jetën, vdekjen dhe dashurinë, janë një segment i veçantë në universin poetik të Bekim Muhaxherit. Metamorfizat e natyrës në soditjen e poetit shpesh marrin trajta befasuese përmes figurës së personifikimit: Vjeshtës i bie të fikët / para vdekjes / dhe dimri pastaj / vetëm hedh mbi të / qefinin e vdekjes (Vdekje e vjeshtës, f. 54). Ndërsa jeta, që në këndvështrimin e autorit mund të jetë aq e thjeshtë, komplikohet vetëm nga tendencat e njeriut për të dominuar apo për të qenë në qendër të universit. Derisa krijesa të tjera më të thjeshta, si pëllumbat, na mësojnë artin e të lartësuarit përmes dashurisë, njerëzit synojnë të arrijnë atë me ngrehinat e larta, përmes të cilave në fakt vetëm e thellonin inferioritetin e tyre. Paradoxet e tilla përgjatë rrugëtimin nëpër kohë sjellin në një çast kur doemos kërkimet mbërrijnë përpara dilemave fundamentale të jetës, përpara ridimensionimit të koncepteve të vjetra të lirisë, shpresës e dashurisë që shpalosen varg pas vargu nga autori.

Vëllimi i dytë *Në zemrën tonë dimri ka mbetur* i botuar një vit pas të parit,

shpikur e përdorur armët më shkatërrimtare ndaj njëri-tjetrit, liria për të vrarë, për të përdorur helme kimike, për të shkatërruar planetin, lirinë, për ta kthyer në ferr të vetmen jetë që patëm mundësi ta jetonim si njerëz në tokë. Prandaj poeti nuk ndihet rehat në kohën e tij: Për vete do të doja / Kthimin prapa / në një kohë tjetër / Për ta gjetur dhe zhbërë / Çastin kur zumë në thua / Derisa po ecnim nëpër mjegull (Shpallje, f. 71). I vetëdijshëm se shqetësime të tilla kanë pasur edhe shumë njerëz përpara tij, në kohë të ndryshme, madje shumë prej tyre edhe janë sakrifikuar në rrugën e kërkimit të së vërtetës, ai u bën homazh atyre me vargjet: Ende nuk kemi asnjë mjet / Për zbulimin e eshtrave / Të të pushkatuarve / Pa gjyq e pa varr / Anekënd globit / Mund të na dalë shumë punë / Por ndoshta duhet të gërmojmë / nën secilën lulëkuqe.

Padyshim, poezitë më të ngarkuara emocionalisht janë ato të ciklit të parë, Gjumë pa zgjim, të cilat autori ia dedikon vëllait të ndjerë, Ilirit, portretin e të cilit e gdhend mjeshtërisht në poezinë *Turbull* me ngjyrimet të fuqishme elegjiake: Buzëqeshje do të ketë / Por jo si jotja / Me ata sy që bëheshin diej të vegjël / E shpërndanin rreze dashurie... Ëndrra do të ketë / Por jo si jotja / Për të ecur / Për t'u ngritur në këmbë / E mbajtur aq gjatë brenda (Turbull, f. 11). Paralelizmi mes figurës së vëllait dhe Gjergjez Elez Alisë në poezinë *Vertikale*, është një gjetje e jashtëzakonshme, që përmban në vete edhe një akt rebelimi ndaj simboleve të klishezuar mitike, qofshin ato simbole të vuajtjes apo të heroizmit, përdorimi i të cilave sikur i lënë hije përjetimet e stërmundimshme të jetës së përditshme. Klithma e poetit që në vargun e parë: Gjergj Elez Alia nuk ishte asgjë / Përballë teje (Vertikale, f. 13) e përgatit lexuesin për krahasimet vijuese mes dy figurave, për shpërfaqjen e virtyteve të njeriut që jeta e vuri përpara një sprove të rëndë, por ai mbeti njeri: Ti nuk shkele asnjë buburrec / Gjysmë shekulli i lidhur për karron me rrota / Kurrë nuk u ngrite në këmbë / Por askush nuk jetoi / Më vertikalisht se ti (Vertikale, f. 13).

Me një përkushtim dhe përgjegjësi të lartë ndaj fjalës e krijimit, me shtytjen për të depërtuar në misteret e jetës, me durimin për të lëmuar në vijimësi stilin, me shprehjen e kultivuar dhe thellësinë e mendimit, Bekim Muhaxheri hyn në letrat shqipe me hap të sigurt dhe me synime të qarta për të ofruar kontributin e tij, në momentin kur rikthimi i vlerave është çështje prioritare në letërsinë tonë. Tani kur fjala e shkruar nëpërkëmbet pa mëshirë, shpeshherë duke mos e marrë mbrojtjen e duhur as nga individët e as nga institucionet që do të duhej të përkujdeseshin për të, vetë respekti ndaj saj është vlerë. E kur ky respekt gërshetohet edhe me lëndën e pasur të përpunuar nga një pendë me dhunti e pjekuri krijuese, atëherë mund të thuhet se lexuesi ka një duar dy botime serioze me poezi nga një krijues i kultivuar që premtonte të bëjë edhe hapa të tjerë të suksesshëm në terrenin e vështirë të poezisë shqipe.

# RUAJTJA E NJERIUT TE VETJA

(Shënime për tregimin e Dino Buxatit "Te mjeku")

**Zedin HIMA**

Tregimi i Dino Buxatit "Te mjeku" është një tekst me të gjitha shenjat e estetikës së realizmit magjik, drejtim letrar ky i praktikuar nga shkrimtarët e Amerikës së Jugut si Miguel Anhel Asturias apo nobelisti Gabriel Garsia Markes. Në tregimet e tjerë të Dino Buxatit estetika e realizmi magjik si metodë letrare është më e pranishme se sa te ky tekst. Pikërisht, përvoja e gjatë si gazetar e Buxatit ka bërë që te ky tregim të kemi një lloj hibridizimi të tekstit. Nga fundi i tij të ndeshim kalimin nga një tekst me funksion estetik, në një tekst eseistik. Me gojë e personazhit të doktorit, Buxati artikulon disa mesazhe në mënyrë të drejt-përdrejt. Rrëfimi është në vetën e parë. Kjo formë rrëfimi e bën tekstin më tërheqës dhe siguron vëmendjen maksimale të lexuesit. Emri i rrëfyesit shfaqet disi vonë, në fund të tregimit. Ai quhet Enriko.

Teksti nis në formën e një bisede të thjeshtë: "Shkova te mjeku për vizitën e kontrollit semestral, zakon që e ndjek që kur mbusha dyzet vjeç. Mjeku është një mik i vjetër imi, Karlo Tratori."

Enriko ndihet shumë mirë me shëndet, por e përgatit lexuesin për enigmën që fshihet me përshkrimin e pasdites kur ndodh ngjarja: "është një pasdite e pabesë, e mjegullt vjeshte, pas pak duhet të zbrisë mbrëmja."

Në pamje të parë, rrëfyesi e vesh me një tis mjegulle enigmën që do të zbulojë: "Sapo futem, Tratori më vështron në një fare mënyrë dhe buzëqesh: -Ti qenke për mrekulli. Për pak nuk të njoha, e të mendosh sa i hequr ishe pak kohë më parë."

"Është e vërtetë. Nuk mbaj mend të kem qenë ndonjëherë më mirë se tani."

Enriko rrëfen më poshtë se te mjeku shkohet zakonisht kur ke shqetësime, ndërsa ai sot ka shkuar pikërisht se ndihet shkëlqyeshëm, në një fare mënyrë për ta sfiduar doktorin. Mjeshtri Buxati e ndërton tekstin me një shkëlqim ngjites në pamje të parë, për ta përmbysur në fund. Enriko ka një fare triumfi ndaj mjekut, para të cilit çdo pacient ndihet inferior. Ai e përshkruan gjendjen e tij shpirtërore me fjalitë: "Ndiheh shkëlqyeshëm, ndjej një ngazëllim të ri, thuajse hakmarrës përpara Tratorit."

Po pse ndihet pak hakmarrës Enriko?

Sepse që paraqitur "i zhveshur" para mjekut, të cilit kurrsesi nuk mund t'i fshehim dobësitë tona fizike apo shpirtërore. Mjeku e kishte njohur personazhin tonë, sikurse ai rrëfen, "...gjithmonë si një nevrotik, të trembur, të kapur nga ankthet kryesore të shekullit...Nuk më përsëriten më synime vetëvrasëse, gjatë zgjimit në mëngjes, tekta filtron përmes grilave të tendës drita funebre e zgjimit metropolitan."

Dialogu midis doktorit dhe Enrikos nis i thjeshtë për të marrë më vonë ngjyra shekspiriane:

"A ka nevojë të të vizitoj? - më pyet Tratori. Kësaj here do paguhem pa e



merituar, vetë e kërkove." Pastaj Enriko tregon me imtësi diagnostikimin e kujdesshëm të doktor Tratorit, matjen e tensionit, dëgjimin e zemrës dhe mushkërive. Doktorit e pyet për fiksimit e mëparshme, ankthet, manitë, përjashtimin dhe izolimin nga të tjerët, alienimin e tij të famshëm, bezdinë për të vozitur me makinë, ndjekjen e Tv. Doktorit ka një shqetësim të dukshëm në fytyrë, tekta merr përgjigjen se pacienti i tij ka ndryshuar krejtësisht, është bërë më i hapur dhe më i përfshirë me shoqërinë, është çliruar nga të gjithë makthet, pasiguritë, fiksimit. "Sikur të jem tjetër njeri"-shprehet Enriko. Pas një sërë pyetjesh, Enriko fillon të shqetësohet. "Mos vallë doktorit ka zbuluar ndonjë sëmundje të fshehtë vdekjeprurëse?" Doktor Tratori sa vinte e bëhej më enigmatik.

"Je më i lumtur tani se më parë?" - vazhdon serine e pyetjeve doktorit.

"Po, sigurisht që jam shumë më i qetë tani" - përgjigjet Enriko i shqetësuar.

- Por, a s'më tregon "përse-në" e gjithë këtyre pyetjeve?"

- Do të dish se ç'të ka ndodhur?

- Atë që më ka ndodhur? Më ke gjetur diçka që s'shkon?

- Një gjë të thjeshtë fare. Ke vdekur.

Dialogu ka arritur nivelin surrealit. Enigma sa vjen dhe zbulohet. Pikërisht pas konstatimit të vdekjes, rrëfyesi shfaqet me emrin e tij. Ai e di mirë se doktor Tratori nuk është njeri i shakave, sidomos në studion e tij mjekësore. Dialogu sa vjen e bëhet më absurd:

- Kam vdekur? - belbëzoj unë. Si kam vdekur? Një sëmundje e pashërueshme?

- Po çfarë sëmundje thua. Nuk të thashë që ti duhet të vdesësh. Thashë vetëm që ti ke vdekur.

- Pa kuptim kjo! Po ti vetë më the më parë që jam portreti më i mire i shëndetit?

- I shëndetshëm, po. Plotësisht i shëndoshë. Por i vdekur. Je përshtatur tashmë, je bërë pjesë, je homogenizuar, je njësuar me trup e shpirt në rrethin shoqëror, ke gjetur ekuilibër,

qetësi, siguri. Dhe kjo të bën kufomë.

- Ah, falë Zotit! E gjitha kjo një metaforë, një kuptim figurativ. Për pak më pushoi zemra nga frika.

- Jo dhe aq figurativ kuptimi. Vdekja fizike është një fenomen i përhershëm, e tek e fundit, në thelb jashtëzakonisht banal. Por ka një tjetër vdekje, që ndonjëherë është akoma më e keqe. Anulimi i personalitetit, varësia imituese, kapitullimi ndaj mjedisit, heqja dorë nga vetvetja... Hidh një sy rreth e përçark. Bisedo me njerëzit. A nuk e vë re që janë të vdekur gjashtëdhjetë për qind e tyre? Dhe nga viti në vit numri shtohet. Të shuar, të zbehtë, të bindur. Të gjithë dëshirojnë të njëjtat gjëra, bëjnë të njëjtat diskutime, të gjithë thurin të njëjtat mendime. I pështrirë ky qytet-ërim masiv.

Është një dialog tipik ekzistencialist. Autori, nëpërmjet zëdhënësit të tij, doktor Tratorit, shfaqet si humanist i pashembull.

Nëse kemi parasysh esenë e njohur të Zhan Pol Sartrit "Ekzistencializmi është humanizëm", doktor Tratori (autori), me përfundimet e tij shpreh një ndijesi të thellë keqardhjeje për njeriun, për njerëzit, të cilët po humbasin vetveten për shkak të dhunës që vjen nga shoqëria dhe modifikon çdo individ sipas shijeve të saj, duke e zhveshur nga të gjitha tiparet individuale. Pikërisht, ky modelim i njeriut është përcudnimi i tij, çnjerëzimi i individit dhe formimi i turmës me njerëz parafabrikatë apo njerëz tulla, që stigmatizon artistikisht kënga e famshme e Pink Floyd "Another brick in the wall" (Një tjetër tullë në mur).

Doktor Tratori nuk kujdeset vetëm për shëndetin fizik të pacientëve, por edhe për shëndetin shpirtëror dhe atë të personalitetit të tyre.

Enrikoja është artist, skulptor. Për të hedhur poshtë përcaktimin e doktorit, Enrikoja sjell këtë argument: "Po, atëherë, nëse kam vdekur, si e shpjegon që nuk kam shitur asnjëherë më shumë sesa këtë vit skulpturat e mia? Po të isha i squllur siç thua ti..."

Doktori e ka gati përgjigjen e tij: "Jo i squllur. I vdekur. ... Dhe në lidhje me

skulpturat e tua, është pikërisht sukcesi që ke sot, që dikur nuk e kishe, që tregon se je i vdekur. Je njëtrajtësuar, ke marrë përmasa të njëjta, je përditësuar duke ndjekur hapin e turmës, i preve gjembat, i ule flamujt, hoqe dorë nga çmenduria, nga rebelimi, nga iluzioni. Dhe prandaj tani i pëlqen publikut të madh, publikut të madh të të vdekurve."

Doktor Tratori, veç ekspertizës si mjek, si sociolog, na shfaqet edhe si estet. Në këtë pjesë të tregimit kemi hibridizimin e tij, përzierjen e tekstit letrar me tekstin eseistik. Në të njëjtin tekst të tregimit shfaqet shkrimtari dhe gazetari. Dino Buxati, në një rast është shprehur se për mendimin e tij gazetaria nga shkrimtaria nuk ka kufij të qartë. Argumentimi i tij për vdekjen e Enrikos si njeri dhe si artist është mjaft interesant. Vdekja e njeriut ka sjellë si rrjedhojë edhe vdekjen e artistit. Modelimi i tij nga shoqëria, duke i rrafshuar individualitetin, ka sjellë një sinkron të shijeve të tija artistike me shijet e turmës. Skulpturat e tij prodhohen si nevojë e turmës për një lloj arti që ajo shijon. Nëse krijuesi, artisti do të ndjekë shijet e turmës, ai shpejt do të vdesë si artist. Artisti i vërtetë krijon shije të holla dhe të epërme artistike te bashkëkohësit e tij, krahas veprës, krijon edhe shijuesin apo lexuesin e saj.

Në përgjithësi artistët e shquar kurrë nuk janë kuptuar dhe shijuar nga bashkëkohësit e tyre. Piktori i madh Visent van Gog shiti vetëm një vepër në gjallje të tij me çmimin qesharak prej katërqind frangash. Sot veprat e tij shiten në dhjetëra apo qindra milionë dollarë për njësi.

Pamja e krijuar nga doktor Tratori është tejet e zymtë, por që i shëmbëllen tragjikisht tablosë së botës së njëmendtë të kohës së sotme. Rrafshimi i shijeve estetike, njëjtësimi i modelit të të ushqyerit, të veshurit, mënyrës së të jetuarit, operacionet plastike duke vrarë fytyrat e krijuara nga Zoti, duke krijuar dy tre fytyra në modë dhe duke zhdukur miliona fytyra të bukura, janë pamje të shekullit XXI. Ajo që është edhe më tragjike, është rrafshimi i mendimit, krijimi i modeleve klishe të të menduarit, janë vdekja jo artistike, por reale e njerëzimit të sotëm. Leximi i këtij teksti është tronditës. Arti i nyjetimit të tekstit i pazakontë, punë mjeshtri. Tregimi në fund të tij ka një dialog-epilog domethënës:

- Po ti, atëherë? - e pyes i tërbuar. Si ka mundësi që nuk flet për veten?

- Unë? - tund kokën doktorit. - edhe unë, natyrisht. I vdekur. Prej shumë vitesh, si të rezistojta në një qytet si ky yni? Kufomë edhe unë. Veç më ka mbetur një...spirale. Nga kryeneçësia profesionale, mbase... një spirale nga ku mundem të shoh, - përfundon doktorit dhe dialogu në këtë tregim.

Tregime si ky i Dino Buxatit, krahas kënaqësisë estetike, na ndihmojnë të njohim veten dhe të tjerët, na ndihmojnë që, edhe me shpirt ndër dhëmbë, të ruajmë njeriun te vetja në një botë që sa vjen e çnjerëzohet.

"Procesi" i Kafkës

# DEFINICIONI I NJERIUT NË UDHËKRYQ

Njeriu, në veprën e tij, nuk vjen thjesht dhe vetëm si një qenie e pushtuar nga e keqja; autori di që në mënyrë tepër fine të apelojë për njohjen e vetvetes dhe për përsosjen e jetës, së pari individuale. Këtë ai e bën nëpërmjet një simbolike që josh brenda kompleksit krijues

Majlinda RAMA

Franz Kafka, lindur në Pragë të Austro-Hungarisë, sot Republika Çeke, është padyshim një nga shkrimtarët e padiskutueshëm që i dha prozës së gjatë një tjetër ritëm. Edhe pse jeta e tij krijuese zgjati pak dhe pjesa dërrmuese e shkrimeve mbetën të pambaruara, ai ka hyrë në letërsinë botërore si një prej ikonave të letërsisë perëndimore, duke krijuar një kështjellë të re perceptimi mbi ekzistencën e njeriut. Kafka u bë autori më origjinal, origjinalitet që lexohej njësoj në të gjitha vendet e botës e përkthehej në realitet bashkudhëtues i çdo shteti, qyteti apo regjioni. Përshkrimet, idetë, qasjet, sjelljet hapur e pa korniza zbukuruese, do të tundnin themelet e memories botërore në shek. XX.

Romani "Procesi" u bë shtylla kryesore ku do të mbështeteshin më pas dhjetëra autorë e që do të studiohej me etje nga kritikë e studiues. Kjo vepër u botua në vitin 1926, dy vjet pas vdekjes së autorit nga miku i tij (sekretari) Maks Brod. Ky i fundit e përgatiti vetë librin për botim, megjithatë Kafka kishte kërkuar që ai, romani, dhe shumë të tjera krijime të tij, të digjeshin, të zhdukeshin. Brod, ndër të tjera u deklarua se vetë autori e konsideronte në fakt të papërfunduar, pasi romani në formë dhe përmbajtje ishte tërësisht i mbyllur dhe, për këtë, ai do të shprehej: "Kur mora dorëshkrimin e 'Procesit', e lexova me një frymë. Nuk kishte titull, por Kafka këshuto e quante sa herë binte fjala për të. Këtë libër, vetë Kafka e quante të papërfunduar, pavarësisht se e kishte kreun e fundit. Ai mendonte se duhej të shtonte disa anë të tjera të atij procesi misterioz. Por, megjithatë, po të mos e dija se Kafka ka pasur ndërmend ta vijonte punën me këtë roman, unë nuk do të gjeja asnjë mangësi në të". Kafka, edhe pse vetëm 41 vjeç (vdekja), ka njohur mirë funksionimin e jetës në një realitet të zymtë. Ai, në mënyrë gati-gati të frikshme, paraqet një tablo të qartë ku njeriu hidhet në luftë me drejtësinë.

Një sinopsi i "Procesit": Jozef K., një nëpunës banke në një qytet thuajse të panjohur, një njeri në kufijtë e së rëndomtës, arrestohet një mëngjes nga dy policë. Akuzohet për një krim, por që nuk i bëhet me dije as vetë të arrestuarit dhe as lexuesit. Ndaj Jozef K.-së nuk ka një akuzë të përcaktuar, si dhe çfarë krimi ka kryer dhe procesi i tij mbetet pezull. Në pritje të asaj që do të ndodhë më pas, Jozef K. njeh funksionalitetin e një sërë komponentëve, që nga format absurde të gjykatave, hierarkinë e posteve dhe mekanizmat vepruese. K. imagjnon marifete nga më të dëshpëruarat, që zbulojnë para tij ingranazhe të pakuptueshme dhe mbytytëse. Ai nuk di kujt t'i besojë, kështu që ulet vetë të përpilojë mbrojtjen e vet në të cilën kërkon falje për cdo gjë që ka bërë, duke firmosur, në këtë mënyrë, aktin e fajësisë dhe dënimit e vet. Në fund, atë e vrasin dy policët që e kishin arrestuar në fillim. Jozef K.-në e vrasin "si një qen" dhe me këto fjalë, me të cilat



personazhi përcakton veten, mbyllet libri.

Njeriu, në veprën e tij, nuk vjen thjesht dhe vetëm si një qenie e pushtuar nga e keqja; autori di që në mënyrë tepër fine të apelojë për njohjen e vetvetes dhe për përsosjen e jetës, së pari individuale. Këtë ai e bën nëpërmjet një simbolike që josh brenda kompleksit krijues.

"Josef K. jetonte në një shtet ligjor, kudo mbretëronte paqja dhe në fuqi ishin ligjet. Ç'ishin ata që guxonin ta cenonin në shtëpinë e tij?"

Mjafton t'i referohemi këtij fragmenti të romanit, për të bërë një vertikale të përmbajtjes e tematikës përmes penës së ashpër e fshikulluese të autorit. Në një realitet të rraskapitur, ku njeriu i thjeshtë, i mirë e pa shumë pretendime, përbalitet, përbuzet, denigrohet deri në marrjen e jetës. Kjo është një skenë e dhimbshme, por njëherësh edhe ironike, sa vetë kauza për të cilën lufton vepra kafkiane.

Po ashtu, sikurse është lënë e hapur edhe më herët, mundësia e një përthyerjeje teologjike brenda "procesit" është gjithmonë prezente. Në tërësi, tezat themelore fetare apo doktrinat fetare janë një element i logjikës për një jetë më të mirë në të përtejmen; "belbëzoi K. dhe iu duk sikur trupi do të mbijetonte edhe pas tij", shprehet Kafka në çastin e fundit të jetës së personazhit të tij.

Pra, ajo që ndoshta e mundon Kafkën, është mosbindja e rregullave fetare, që sillte edhe pasoja dhe, pikërisht për këtë, ai ngre krye duke mbrojtur tezën se qenia njerëzore është qenie njerëzore dhe jo të gjithë i njohin këto rregulla e kuptojnë këtë logjikë ligji.

Kështu, K. parashtron historinë e një individi si trashëgues i mëkatit, që dëbohet pamëshirshëm nga Parajsa a për t'iu nënshtruar pasojave si mëkatar i ligjeve burimore. K-ja nuk gjen asnjë shpëtim, nuk di dhe as i thotë kush se ç'faj a krim ka bërë. Tek ai vepron tanimë ndëshkimi kolektiv, si e mirë e përgjithshme. Ky paradoks nis si dramë-dyshim dhe mbyllet si tragjedi e fatit njerëzor.

Fakti që Kafka ishte me prejardhje çifute, bëri që ai të kthehej në një prijës i fatit njerëzor të popullit të tij, gati-gati në parashikues...K., ky qytetar i ndershëm e nëpunës banke, duket se po

pushtohet e po anatemohet nga forca të errëta që as ai e askush tjetër nuk do të mund t'i përcaktonte apo t'i sillte si trajtë, për të gjetur me tej një zgjidhje. Problemi me njeriun që dërgjet pas përfundimit të Luftës së Parë Botërore, nuk vjen thjesht si një e keqe për popullin e Kafkës, por për të gjitha qeniet e rruzullit, të cilat do të përjetonin paralelisht dhimbje të formave të ndryshme. Kafka, më shumë se kushdo, do të duhej të shkruante jo për t'u bërë divert, por për të përshkruar me transparencë letrare e reale atë që shihej në sfond me fakte tronditëse e me fate të destinuara të shuheshin, përndiqeshin e shpërndaheshin anekënd botës, me dëshirën e madhe të shfarosjes masive. Ky motiv i qenësishëm, nuk kish se si të mos kapej nga vëzhgimi i hollë i Kafkës.

Pra, si një pararendës, Kafka udhëhoqi mendjet njerëzore, duke i paralajmëruar për gjëmën e zezë që mund t'u vinte më pas. Jozef K. ishte njeriu i parakohshëm i dënuar të vuante, pasi, më vonë, me miliona njerëz do të dënoheshin me vdekje e do të internoheshin pa kryer krime.

Kafka këtu arrin të përcaktojë qartë një motiv tërësisht të dukshëm në këtë kohë të mbrapshtë, ku logjikja nuk të çon në ndonjë zgjidhje konkrete në një vend ku sundon ligji i më të fortit, si nevojë për të jetuar. Problemi që bëhet strumbullar rreth figurës së Jozef K. mbetet vetëm fati i tij i keq që ka lindur si i tillë, pra është ai që është dhe që ka lindur njeriu.

Pra, autori sqaron në mënyrë më të qartë, më lineare, se fatet e njerëzve nënshkruhen nga fuqitë mbi ta. Ato vendosin nëse ai, njeriu, jeton, vdes dhe si vdes. Kjo ide tejçohet mbi sistemet e ndërtuara që e bënin çdo individ të kishte si destinatë të qenit fajtor pa faj. Kjo damkë dukej e ndihej kudo.

Jozef K., hero a viktimë, nuk është udhëheqës i fatit të vet, ai është një njeri qytetar, njeri që bindet, edhe pse s'i paraqesin asnjë argument. Ai është populli, është masa, është turma. Por ai është njeri. Si një ekzistencial i lindur në letërsinë e atij harku kohor, Kafka rend pas misionit të përgjithshëm për të shpëtuar botët: "Vetëm kur shkrimtari rastësinë mund ta kthejë në ligj dhe ta bëjë njeriun të pavdekshëm, vetëm atëherë ai ka një rol në art dhe vetëm

atëherë roli i tij është profetik". Po, në fakt, çfarë ishte ajo që e bënte të lirë një njeri në një vend ku "sundonte" ligji?

K-ja është vendosur në thundër të pushtetit absurd, ku njeriu si qenie, mjedisi, arsyeja, gjithësia, dhe të ekzistuarit si tërësi, nuk kanë asnjë kuptim të qartë dhe nuk mund kurrsesi të krijohet një relacion mes të gjitha këtyre elementeve. Njëra operon në mënyrë injoruese ndaj tjetrës. Kafka jep përshkrim të detajuar të zymtësisë që ka kapluar atë botë, pa na dhënë ndonjë version zgjidhjeje e ndëshkimi.

Në rrethin e Perandorisë së Habsburgut, ku shtrihet kjo vepër letrare, çdo individ mund të gjendej përballë drejtësisë së munguar. I akuzuar, i pambrojtur, fajtor për gjëra që askush nuk ua gjente dot arsyen. Por, në çdo vend ku regjimet totalitare nuk flinin, padyshim që do të kishte të tilla produksione fatkeqe. Jo më kot Kafka do të shprehej: "Njerëzimi bëhet një masë e përhime, pa trajtë dhe anonime, kur heq dorë nga ligji që i jep trajtat".

Përsa i përket ndërtimit, Kafka, edhe pse ka tri personazhe realizuese të ngjarjes tragjike, xhelatët i trajton sikur të jenë një individ. Kjo, për të theksuar edhe më shumë fytyrën e institucionit. Pra, ata nuk janë njerëz që vrasin, por institucion që vret në emër të absurdit.

Madje, autori i vendos këta të ndërldhur e ndërvarur me njëri-tjetrin, a thua se vërtet ekzekutori dhe viktima duhet të bashkëjetojnë, se nuk bëjnë dot pa njëri-tjetrin. Kjo është pikërisht ajo që e bën më tërëse këtë filozofi të jetës njerëzore. Të dyja anët e medaljes sjellin përkrah qenie njerëzore, por lufta për mbijetesë i klasifikon në të mirë e të këqij... Njeriu vret njeriun...

Fati i viktimitës së xhelatëve, "të zbehtë e të shëndoshë", siç përshkruan autori, për të paraqitur fytyrën e vdekjes, ka një tragjicitet shumëplanësh. Personazhi dënohet pa bërë krim, por, si të mos mjaftojë kjo, ai vdes e vetëm fare, në një natë pus, ku askush s'mund t'i shkojë në ndihmë, për ta hequr nga këto kthetra. E vetmja dritarëz që hapet tinëz, e bën K-në të shpresojë, duke gërmëzuar: "Kush ishte? Ndonjë mik? Ndonjë njeri i mirë? Ndonjë që donte ta mbronte?... Mos vallë mund të bëhej gjë?".

Por mënyra e ekzekutimit është një tjetër fakt tronditës që njeriun e zhvleftëson si të tillë, e trajton si të jetë objekt, pa shpirt, pa të drejta, pa asgjë. E gjithë shoqëria është e heshtur, e shurdhët, e verbër, e largët, një bashkëfajtorë e ekzekutimit.

"Procesi" mbetet kryevepër, si për tematikën e sjellë, ashtu edhe për veprimin, përshkrimin, dialogun lakonik, elementet stilistike. "Procesi" gjendet në çdo kohë, te çdo komunitet a rracë njerëzore, pasi përçon mesazhe të qenësishme mbi ekzistencën e njeriut, si një frymor që duhet t'i sigurohen të drejtat dhe liritë, pa kushtëzime, pa ndërlijje, pa kërkuar haraçe, si një nder që i bëhet. Ky realitet vazhdon të jetë një kërcënim serioz për popuj të pambrojtur, me të cilët shoqëria ka shkëputur fjetet.



# E PADUKSHMJA NË POEZINË E NIKO KACALIDHËS

(Mbi vëllimin poetik "Heraldiket e borës", Onufri, 2022, Tiranë)

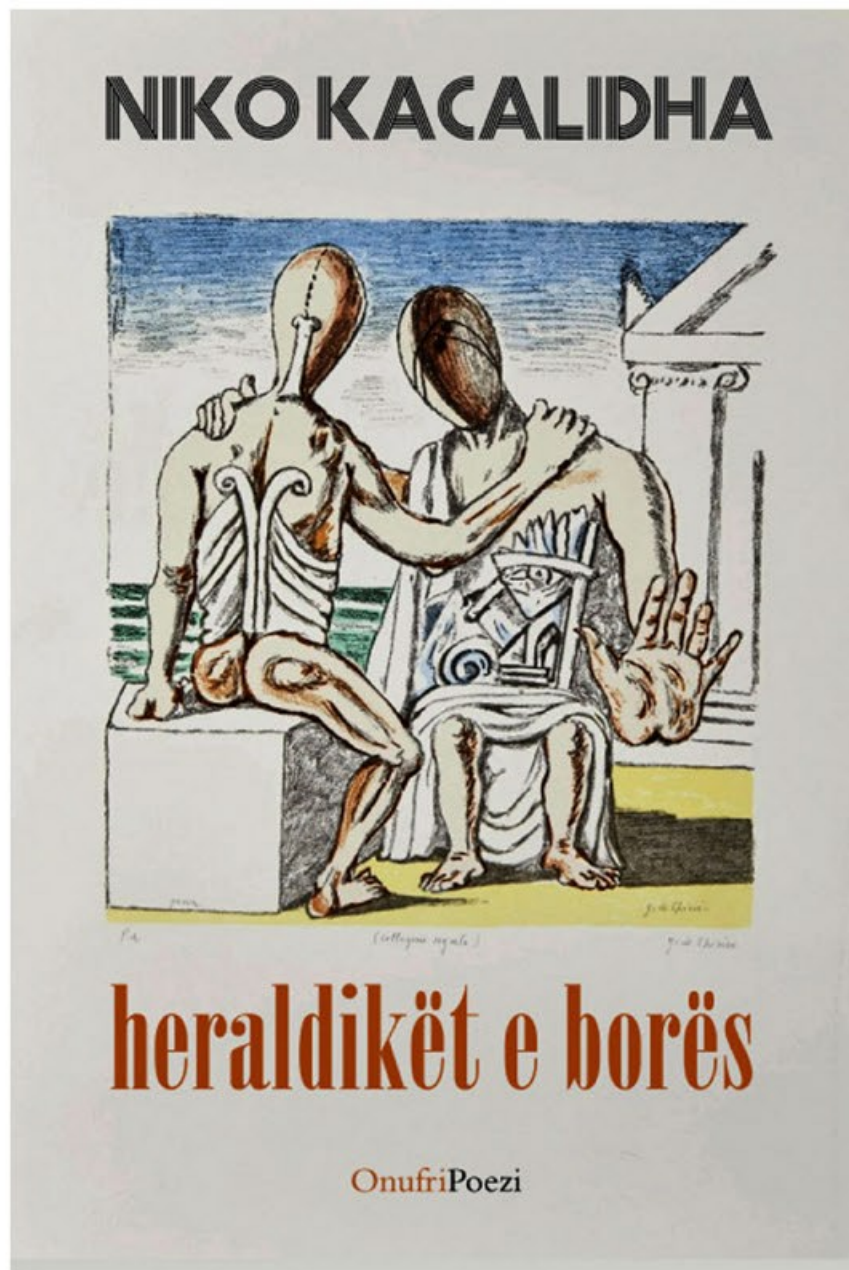
Nga Fatmir MINGULI

Të shkruash për poezinë e Niko Kacalidhës do të ishte privilegj për çdo kritik letrar sepse ai është një zë krejt i veçantë i poezisë shqipe që prej viteve '70 të shekullit që lamë pas e deri në ditët tona. Është pikërisht vëllimi me poezi "Heraldiket e borës" që u botua vitin e kaluar ku shfaqet trajektorja poetike e këtij autori të brishtë. Një trajektore, ekuacioni i së cilës është i panjohur, një ekuacion enigmatik, ashtu siç është vetë poezia e poetit Niko Kacalidha. Prandaj dhe nga titulli i kësaj analize për poezinë e Kacalidhës kuptohet se do flitet për disa padukshmëri në thelb të poezive të tij në dhjetë vjeçar. Ashtu si dhe Moikom Zeqo i ndërjerë, edhe Niko diti të mbikalojë lumin e turbullt që mbyste letërsinë shqipe dhe doli i palagur në tokën e shenjtë poetike të shpirtit të tij. Duke qenë eruditë të pasqor, ata të dy mes njohurive të jashtëzakonshme, dëgjorin më shumë oshtrimat e trumbetës së mitologjisë. Në të dy sistemet Niko Kacalidhas mbikaloi edhe shumë lumenj të tjerë. Ai kishte dëgjuar të atin e tij kur në të gjallë i thonte: "Qëndro larg klubeve, sepse aty do dëgjosh gjëra për të cilat do të duhet të dëshmosh dikur diku. Po fole, do bëhesh njeri i urryer nga të tjerët por dhe nga vetja jote, po nuk fole, do flasin të tjerët për ty gjëra jo të vërteta, që do t'i vërtetojnë me "tre dëshmitarë".

Ishte kjo udha e mbrothësisë, udhë që sot e shohim në faqet e librit poetik "Heraldika e borës". Nëse do të përcaktoja profilin e poetit Niko Kacalidha, do ta mendoja mirë sepse për të janë bërë studime të shumta nga studiues shqiptarë e grekë, ku profil i tij shpallset bukur në të gjashtë pamjet e mundshme. Ky poet që përballoi dy jetë, jetën e para '90-tës dhe atë të mbas '90-tës është ngadhënjyës jo vetëm në poezi, por dhe në zhanrin e prozës e aq shumë në atë të përkthimeve. Është kjo arsyeja që unë nuk pretendoj të ribëj ato që kanë shkruar të tjerët, por duke lexuar me vëmendje poezitë e Nikos ngazëllehem për nga sineriteti i çuditshëm, një sineritet i një shpirti delikat, një shpirti që emeton dritë. Ky është shpirti i poetit. Se poezia nuk është as filozofi, as shkencë e as teologji, por është duf i emocioneve të shpirtit të poetit. Dhe poezia e Niko Kacalidhës nuk është aspak robërëshë e rimave fundore e mesore, as linearitet në formë e përmbajtje. Poezia e Nikos, edhe pse në dukje duket delikate, si një flad i lehtë pranveror, në të kundërtën ajo është shtjellë e erërave turbulente që prek çdo cep të tokave dhe ujërave shqiptare dhe greke. Ai të trondit me qetësinë e tij.

Kam vënë re edhe guximin e fuqishëm që Niko ka në poezitë e tij, është një guxim që duket sikur konfrontohet me delikatesën e vargjeve të tij. Por, këtu është bukuria dhe forca e poezisë së tij. Në poezinë e Kacalidhës ndeshemi me një sistem origjinal teosofist. Nëse Helena Petrovna Blavatskij hodhi themelet e doktrinës filozofike të teosofizmit, ku kërkohet koordinimi i njohjes mistike me kërkimet shkencore, Niko Kacalidha ndërton "doktrinën" e tij të ngjashme teosofiste ku koordinon mrekullisht poezinë me religjionin e origjinës së tij, duke derivuar poetikisht nga realja e natyrës për të shkuar drejt esencës të së shenjtës. Ai, me poezitë e tij zotëron ndriçimin direkt të shenjtore kudo që ajo ndodhet. Këto ndriçime janë shprehur në poemën brilante "Epifania e hënës". Kjo është e padukshmja e parë në botën poetike të Kacalidhës dhe jo vetëm kaq. Duke qenë rast unik për futjen moderne të religjionit në krijimtarinë e tij ai është ashtu siç veproi dhe poeti ynë i madh Naim Frashëri që intersektoi botën bektashiane në poezitë e tij.

Ja se si shprehet Timo Mërkuri në një



analizë të tij për poetikën e Nikos: "Poezia e Niko Kacalidhës nuk është varg, është frymë, fryma e shenjtëruar e A(r)tit poetik. Unë ju them se Niko Kacalidha është thjeshtë Biri i A(r)tit që solli Frymën e tij të Shenjtë te ne në formën e vargjeve poetike. Pa shikoni pak me vëmendje se mos vallë ky libër është ungjilli (poetik) sipas Niko Kacalidhës Ungjillorit të 6-të, se unë për vete do ta lexoj përsëri dhe do ju them." Dhe vetë Niko Kacalidhas shkruan për veten e tij, për atë jetë të fëmijërisë që unë si bregdetas i Jugut e admiroj: "Gjithë ajo botë mistike shpesh më bënte të besoja pa e ditur dhe rënqethesha pa e kuptuar. Kur nëna me afronte të puthja Shën Marinë, ajo, e përdel-luara në ikonë, ngjante me gjyshen time. Kur gjyshja më çonte të puthja ikonën e Shën Nikollës, më ngjante se puthja emnakun gjysh Nikolla që e prisnim dhe nuk ishte kthyer ende nga Amerika. Përnatë para gjumit bënim kryqin. Kuptohet se kjo e tërë në kompleksitetin e saj është një bote jashtëletrare."

Dhe për të mbyllur trekëndëshin e shenjtërisë ortodokse po sjell një pasazh nga studiuesja Alisa Velaj: "... Këtu mbizotërojnë shënjesit mitikë, të përzier me shënjes biblikë si: uji i bekuar, apokalipsi i guvave dhe fashikujt e ungjijve. Ndërthurja e lëndës mitike me lëndën kristiane, si një nga tiparet themelore të poetikës deklarohet edhe nga vetë poeti, i cili i mëshon shkakut biografik të kësaj ndërthurjeje në laboratorin e tij krijues. Në një intervistë të botuar në revistën "Exlibris", Kacalidha shprehet: "Unë kam lindur në Leshnicë në kufirin midis Shqipërisë dhe Greqisë. Gjithë bota ime që kishte lidhje me tokën, me drurët, me gurët, me yjet, me gurrat, me zogjtë dhe gjethet përreth ishte pagane dhe ajo tjetra,

shpirtërore, me Ungjillin, me kishat e vjetra, altaret, hieroret, qirinjtë dhe varret, qiellin e shpirttrave, engjëjt, ishte një botë e krishterë."

Unë jam dakord me krahasimet që studiues të ndryshëm bëjnë duke thënë se Niko Kacalidhas është si shumë poetë të Mesdheut. Por, duke mos dashur të përmend emrat krahasues dua të theksoj një fenomen negativ që ndeshet në letërsinë shqiptare, në kritikën analitike ku ka një vrull të ethshëm për të krahasuar krijimtarinë e aksh autori me dhjetëra autorë të huaj apo dhe shqiptarë, mundësisht shumë të famshëm. Niko Kacalidha nuk ka nevojë për këto krahasueshmëri. Ai është vetvetja dhe është ai që e ndërtoi teosofizmin e tij poetik dhe asnjë tjetër poet i Ballkanit apo përtej Ballkanit. Dhe ja studiuesi grek Qirakos Harallabidhis tek flet për Nikon dhe poezinë e tij: "Niko Kacalidhas vjen midis nesh si një poet që ruan të drejtën të shikojë me sytë e një "të huajit atë që në fakt është thellësisht e tija". Edhe kur isha student në inxhinieri në Universitetin e Tiranës, e pak më vonë në jetën e përditshme, aroma e poezive të Niko Kacalidhës vinte e këndshme, pa pathose partiake e atdhetare militantiste, si ndër shumë poetë të asaj periudhe. Thjeshtësia ishte e para e aromës së atyre poezive, brishtësia e forconte akoma më shumë emrin e tij si poet të vërtetë."

S'kishte si të ndodhte ndryshe! Një poet i vërtetë nuk është rob i pushteteve, por intuitivisht i shmanget poezive slogane puthador ndaj pushtetit politik. Në diskutimin e vazhdueshëm që kam bërë me shkrimtarin e ri durrsak Pol Milo për poezitë e librit "Heraldiket e borës" kam theksuar dhe atë pjesë të padukshme tjetër

të poezisë së Niko Kacalidhës, një e padukshme që e quaj "e fshehta e hënës". Shkak ishte pikërisht kjo pjesë e një libri të Polit ku shkruan: "Hëna sheh gjithçka prej mijëra vjetësh. Ajo i ka parë të gjitha misteret. Të gjitha që i janë thënë asaj, i ka ruajtur aty. Vetëm kurrë s'do të merren vesh. Për këtë arsye, ajo tregon vetëm njëren anë, atë me dritë. Anën tjetër, atë të errëtën, do ta mbajë gjithmonë të fshehtë!" Dhe Niko Kacalidhas operon me hënën, operon rëndshëm duke na sjellë emocione të jashtëzakonshme jo vetëm metaforike por dhe sureale.

"Aborti i hënës, klepsidra e hënës, përskuqur e përgjakur gjysma e hënës/proteze e poshtme e dhëmbëve të nënës, llambadari i hënës, ulërijnë ujë duke kafshuar hënën mijëra vjet, dhe e njëjtë mbetet. Por, unë kam në irid të njërës sy diellin përbrenda një monokël që ua kam fshehur perëndive dhe në iridin tjetër kam hënën natën, o të uruar, hëna si një sorkadhe, etj. Këto janë figurat që Niko i qëndis në faqen e padukshme të hënës. Hëna është personazhi i fshehtë i poetikës së Niko Kacalidhës, është një aktore të cilës ai i jep role në teatrin absurd të kohës së kaluar dhe të tashme, shpesh sureale. Jo vetëm kaq. Hëna në poezinë e tij është së bashku me shumë figura të tjera si drurët, gurët, bora, etj, por marrëdhëniet me hënën janë të lidhura me padukshmërinë e parë, atë të teosofizmit të Kacalidhës.

"Ajo hëna është pjesë e kishës ku ai pagëzohet, turtujt janë fshehur në folenë e perënduar të hënës...Psalte oshënari mes orakujve në dritën e hënës...Hapen orakujt mbrëmjes në kupën e hënës...Hëna i mbuloi me degët e ullinjve të mos diktoheshin puthjet, Hëna i la të përqaftuar barit dhe iku herët. Më zhytën lakuriq në baptisterin e hënës duke më larë me krezmë e ujë e pranverës".

Këto citime janë në vëllimin "Blatimet e borës" që ka poezitë e pabotuara. Sonte të vdekurit/do t'i varrosin lakuriq/mbështjellë me qefinin e hënës. Drapri i hënës i priste kërkthizën; altari brilant i hënës që kullot në limonishite... Metafizika e hënës". Poezia "Hënë njëzet vjeçe" një ode e jashtëzakonshme që i këndohet hënës ku fantazia dhe realja udhëtojnë së bashku. Vetë poezia e Nikos është një labirinth që e merr ndriçimin nga ana e pasme e hënës, një ndriçim që shumë pak, shumë pak poetë e marrin. Ai dhe hëna kanë Besëlidhjen e shenjtë mes tyre. Kjo Besëlidhje është e ngjizur nga oshënari Niko që bisedon me hënën netëve. Bukuria e hënës është poezia, sepse falë dritës së saj arrin të ndriçojë natën dhe në të njëjtën kohë të japë atmosfera emocionuese. Dëshira, misteri, pyetja, malli, janë ato ku poetët në botë kanë gjetur frymëzim për t'i kushtuar veprat e tyre magjike. Por goditjet përfundimtare nuk kanë munguar edhe pse vjen nga futuristët: Marinetti e bën atë objekt të një invetivi (fjalë e ashpër) i tij i famshëm, kur në mënyrë programore bërtet "Ta vrasim dritën e hënës". Është hëna e përdhosur, një reagim i tepruar ndaj teprimeve të romantizmit sipas kërkesës. Por sa larg është Niko Kacalidhas nga futuristët e nga vetë romantikët. Ai është impresionist i hënës, është surrealist që e pikturën hënën ashtu si nuk e ka përshkruar asnjëri. Ai i ka bërë skanerin pamjeve të saj të prapme, se të përparmes i kanë bërë shumë poetë e shkrimtarë. Oshënari, poeti dhe hëna janë një e të pandarë. Ky është Niko Kacalidhas!

E ndërkohë ai bën qëndisim me yjet në qiell e i qep jakën hënës. Dhe poezia e plotë për hënën që në 1973 botohet pa kurrfarë frike nga i brishti guximtar Niko Kacalidhas. Poezia "Doli hëna, sikur digjet pylli" nuk është e pakët për një poet klasi, e sidomos e botuar në kohën e monizmit.

# VETMIA



Xhahir AHMETI

Dikush thërriti te dera, e ishte terr.  
"O Pal!"

Maria e hapi pakëz dritaren ta hedhë një sy, të shohë po të ketë mundësi ose ta njohë zërin. Asgjë nuk pa, asgjë nuk dëgjo. Ajo deshi ta mbyllë dritaren, po s'e mbylli. A e hapi a s'e hapi dritaren, a e mbylli a s'e mbylli, krejt njësoj do ta kishte. Thirrma i hapi shtegun frikës e cila kanosej me thonjtë e saj të padukshëm.

Vapa e verës i kishte dalë si mur përpara grykës dhe s'e lejonte freskinë e malit të depërtojë, kështu që gruas së shkretë i shkonin djersët palë-palë. Por ajo dritare në shtëpinë përdhese që kishte nuk ishte ndonjë mburojë. Gruaja e fshinte qafën e gushën e saj të njomë me shami mëndafshi. Pastaj mendoi: më mirë ta mbyll. Sa e shtyu krahcën e dritares pak për ta mbyllur zëri u përsërit.

"O Pal!"  
Frika dhe kërsheia bënë gara kush do ta merrte fitoren dhe e kështu e mbanin Marinë mbi krahet e pasigurisë, por edhe të gozhuar pranë dritares. Ankthi buronte prej saj dhe depëronte nëpër xhamin e mbyllur, rrëshqiste për muri dhe bëhej pjesë e oborrit dhe kopshtit duke u fshehur në terr i cili mbulonte pemët, barin, kurse vija e ujit në oborr e heshti

gurgullimën e ëmbël. Dhe, rrinte Maria në një pozitë mbrojtëse "gatitu" të nxitur nga instinkti. Në atë çast gruaja kishte dëshirë të paraqitet dikush, ndonjë fqinj, t'i thoshte, mos u shqetëso Mari, jam unë Gaspri, ose Ndreu. Më së miri do të kishte qenë të ishte fqinji i parë Gaspri, mirëpo prej shtëpisë së tij u dëgjua një këngë e Qamilit të Vogël:

Konstantineeee, herët po më vjen...  
Kënga i erdh mirë gruas, i erdh si një krah i padukshëm mbrojtëse, por nuk zgjati shumë. Si mbaroi kënga heshtja u ul në fron dhe i ndali edhe muzikën e bulkthit, edhe të zogjve të natës dhe Qamilin e Vogël e hodhi në harresë. Maria mbeti të qëndronte në pozitën "gatitu", e gozhuar midis frikës e kërsheisë: a thua do të dëgjohej sërish thirrja? Çfarë plani kishte njeriu a fantazma që thirri te dera.

Pas disa minutash pritjeje pranë dritares që dukeshin si orë, përsëri u dëgjua ai zëri te dera që po e thirrte emrin e burrit të saj:

"Ooo Pal!"  
Pas kësaj thirrjeje qetësinë menjëherë e prishi fëshfërima e gjetheve të manit të madh e cila u dëgjua si muzikë e frikshme. Terri në oborr e kopsht, rreth e më rreth shtëpisë ofronte vetëm verbëri. Natë me ufëm. Tashmë nata po e kalonte vijën ndarëse dhe po e bënte hapin e parë drejt agimit, prandaj vapa nisi të lëshojë pe para freskisë që po rrymonte nga ahishta mbi të dy anët e grykës së malit e cila ditën dukej madhështore përballë shtëpisë. Gruaja e ndjeu freskinë si ia ledhatoi ëmbël qafën e djersitur, por ajo nuk ishte e qetë. Pulsi i zemrës iu shpejtua dhe ajo e ndjente çdo të rrahur të zemrës së saj. Një zot e di sa të rrahura zemre kishte brenda minutës. E si të mos ishte kur ky zë që po thërriste "O Pal" ishte krejtësisht i panjohur. Madje kishte diçka frikësuese në atë zë. Çfarë të bëjë? E kroji pak qafën ku djersa kishte lënë gjurmët e veta. Më në fund e mblodhi veten dhe tha vet me vete:

"Çohu moj Mari, dil te dera! Nuk do të vdesësh pesë herë, moj e gjorë!" Iu kujtua nëna e vet, e cila pa martinë e me martinë në krah i dilte përballë rrezikut. "A jam e bija e Lajdes?" tha Maria. Pastaj e hapi pak dritaren dhe dëgjo. Nata vazhdonte të mundahej ta mbajë nën kontroll qetësinë, mirëpo bulkthat e kishin filluar koncertin e tyre. Edhe në këtë muzikë Maria e ndjente marshin e frikës. Po kah t'ia mbante e shkreta grua. "S'ka gjë", i dha gajret vetes Maria. "Po dal", tha. E ndezi fenerin dhe doli nga dhoma. Kur po ecte shtegut drejt derës së madhe era nisi të luante me njëren krahcë të derës dhe e detyronte

krahcën e harruar hapur të vajtonte pikëllueshëm. "Kjo mund të jetë ndonjë lojë me sherr", mendoi Maria. Frika e shpejtoi turrin e saj dhe sërish u bë ndjekës i pamëshirë i gruas së shkretë. Të kthehej, do të ishte më keq, sepse bisha gjithmonë e sulmon ikësin. Këtë e dinte Maria. Ajo vazhdoi të ecë përpara kah dera, kurse feneri luhatej para e prapa në dorën e saj të majtë, në të djathtën ajo e mbante një shkop me kërrabë, të cilin e mori në fund të shkallëve kur u nis të ballafaqohet me zërin që thërriste:

"O Pal! Palooo!"  
Maria u ndal. Heshtja e rëndë e mbante peng hapësirën. Gruaja e ngriti kryet dhe i pa yjet që dridheshin dhe i erdh sikur ato ia tërhiqnin vërejtjen të ketë kujdes. Tash deshi edhe më shumë të ishte ndonjëri nga fqinjët ai që kishte thërritur. Jo, jo, ata kurrë s'do të kishin bërë ndonjë gjë të tillë. Ishin burra të kujdesshëm ata, burra që i respektonin për urti e për kanun. Ajo e zvogëloi fitilin e fenerit, të cilin e la pas një guri që e kishin skaj shtegut që shkante nga shtëpia kah dera. I bëri nja dy a tre hapa dhe u ndal. Rrinte qyqë vetëm me basturin në të cilin mbështetej si luftëtarët e moçëm kur të lodhur mbështeteshin në shtizat e tyre. Dikur e dëgjo një rropamë nga një anë e kopshtit të vogël rreth oborrit. U kthye në majë të gishtave te feneri. E ngriti pak fitilin me dorën që i dridhej dhe përsëri tha vet me vete: "A jam a s'jam e bija e Lajdes?!" U nis me kujdes andej nga vinte rropama. Asgjë. Kishte qenë dega e dardhës kanare e cila e lakuar nga pesha e fryteve, ishte dorëzuar dhe ishte thyer duke i shpërndarë kokrrat në tokë.

Atë pak dritë që vinte nga yjet tash e mbuloi frika, e cila u tregua se nuk dorëzohet lehtë para vendosmërisë së një gruaje. Maria po dridhej. Deshi ta ngrrej pak fenerin të shikojë kah degët e dardhës, por ndërroi mendje. Mund t'i dilte më keq. Ku ta dish se çfarë mund të fshihet në ato degë të dardhës. "Më duhet të jem e kujdesshme", mendoi ajo. "Se me këta veshë e dëgjova kur e thirri Palin. Dhe, jo vetëm një herë, por disa herë", shtoi. "Çfarë të bëj? Zgjidhja më e mirë do të ishte të kthehem në dhomë. Dhe, u kthye prapa. Atëherë, sa ecte shtegut, filluan t'i ushtojnë veshët dhe Maria nuk i dëgjonte hapat e vet mbi zhur i cili kërcëllonte në këmbët e saj të gruas së re.

Kur u afrua te dy -tre shkallët e shtëpisë përdhese, prej së largu u dëgjuan cijatje qensh. Maria mendoi se ujqit kanë zbritur në fshat.

Ndërkohë, pa e ditur si hyri, ajo e pa veten në dhomë. Pastaj e zuri veten si e kishte

mbuluar kokën me të dy duart që të mbrohej nga ndonjë goditje e paparashikuar që mund ta befasojë në çdo minutë në terr. Në atë gjendje iu lut perëndisë ta ndihmonte. Qetësia që e rrethonte s'e linte të qetë. Edhe qetësia prodhonte do zukama të tmerrshme në veshët e saj. Ajo gjatë kohë ndenji në atë pozitë. Në fund e pa se ishte e kotë të ruhej në këtë mënyrë. Përsëri tha vet me vete: "A jam a s'jam e bija e Lajdes?" U ngrit me kujdes dhe u vërtetua a është e mbyllur mirë dera. E mbylli atë dhe e shtyu edhe dritaren. E mori shkrepësen që e mbante në dollap dhe e ndezi llambën me vajguri. Shikoi me kujdes përreth. Në çdo skaj rrezatonte pastërtia, çdo gjë ishte vendosur me kujdes në vend të vet, që nga filxhanët nëpër raftet e deri te arka. Por mungonte gjallëria. U ul në karrige, i vuri bërnylat mbi tavolinën ku i mbante të renditur nga një libër të Mjedës, të Naimit, të Esat Mekulit dhe të Gavril Darës, pastaj e mbështeti kokën mbi dy duart e saj të bardha e të buta. Atëherë e pa se zukaste vetrnia në veshët e saj dhe iu bë e qartë se sa i rëndësishëm ishte Pali i saj, i cili shkoi për dy-tre muaj në kurbet në Raguzë të sillte ndonjë lek së andejmi. Dy-tre muaj Marisë iu bënë sa dy-tre shekuj. Nga lodhja tensioni i ra dhe pulsi iu rregullua. Dhe, Marinë e zuri gjumi.

Rrezet e para të diellit që e prekën kurorën e manit hodhën dritën e parë të mëngjesit edhe kah dritaret e saj dhe e zgjuan. U ngrit, ndjeu dhembje të fortë të kokës. Doli te pusi që e kishin midis oborrit dhe kopshtit dhe i lau sytë. E vuri një xhezve me kafe, e pui një hurbë dhe përsëri u ul në karrigen pranë tavolinës. Pëshpëriti diçka dhe bëri me dorë në shenjë "hajt se punë e madhe". Duhej ta harronte natën e mbrëmshme. Iu dhimsën vjehri dhe vjehrra që shkuan njëri pas tjetrit. Të kishin qenë ata sigurisht se nuk do të ndodhte ajo që i ndodhi Marisë.

Ajo e pa sa i rëndësishëm ishte Pali i saj.  
"O zot, nuk dua para... edhe me lira të ma shtrojnë oborrin, nuk i dua. Më duhet Pali im, tha.

Pastaj e pa fqinjën Drane që po vinte oborrit me një tufë lule drejt shtëpisë. Maria i doli përpara.

"Erdha ta pimë kafën e mëngjesit bashkë. Ka ditë që s'jem parë, e vetëm një mur na ndan, tha Dranja.

Maria e vuri xhezven sërish dhe derisa priste të piqet kafeja, e pyeti Dranen:

"Drane, a mos dëgjuat mbrëmë diçka?"  
"Jo", tha Dranja. "A mos ka pasur ndonjë tërmet, a?"

## Monolog

# ALETTEREGO

Albulena KRASNIQI

E vetme! Errësirë! Dritat janë të fikura qyshkur. Një gotë venë më shoqëron në këtë dhomë të vockël, që t'nxë frymën! Po flas me të, fundja kam kujt t'i qahem! Atëherë kur duartrokkitjet mbarojnë, unë kthehem e vetme në shtëpinë time të vjetër. Kthehem aty, ku s'gjej veten, por aktoren zëvendësuese që shumë mirë di të luaj me jetën time, dhe nuk përton ta djallos edhe më shumë, duke perfrazuar etapat e skenës sime! Si çdo natë, edhe sonte pi venë, dhe ende s'po gjej arsyen për pirjen e venës! Ha ha ha, ironike! Vetë jeta e artistit pushtohet nga ironia! I di

arsyet, por s'dua t'i flas! U fikën dritat, tashmë as pluhurin s'po mund ta shihja. Zhvishja rrobat, dhe shikoja kuletën e vyshkur, që sikur të personifikohet me unin tim, qëmoti do kishte ikur nga xhepi i artistes. Zgurdullova sytë dhe gjeta veten të shtrirë në dhomën time t'vockël!

As errësira vrastare se fshihte dot realitetin. Rrotulloja fletoren nëpër duar, s'kishte gjë me vlerë, përpos disa shënimeve të mia, që i kam shkruar kur kam qenë esëll! Artiste: "shumë dashuni e pak jetë!" Mirazh i turbullt paraqitej para syve të mi; jeta ime në relacion me atë skenike! Atëbotë ku më lejohej të isha vetja. Rrobat shumëngjyrëse s'po

arrinin të më krijonin më atë ndjesinë e mëparshme. Dje isha e lumtur, pa pirë, çudi! Shiko këtu ti, unë di të lumturohem me palumturinë! Utopike! Kam luajtur nënën, pa qenë dot nënë! Koka ime e koklavitur po më gërryen kokën! Ahh, po, tani e kuptova, thashë që s'dua t'flasë për arsyet, por rrëshqita, defekt profesional; ngatërrim rolesh! Merimanga më shikonte me dhembshuri, ngase nuk arrija dot ta lëkundja as strofullin e saj! Andaj ajo më sheh si të dobët! Plakën e Joneskos e bëja konfuzë! Dashuria ishte plagjiaturë e unit tim! Drithërimë! Fantazmat dialogonin ndërmjet vete, kryepersonazhja isha unë! Ngjyra e verdhë e ndritur i jepte pamje kufome, mos ik, mjaft u fshehe nga vetja! Citim nga pasqyra. Mos e vrit heshtjen. Mora frymë thellë, shkëmbinj shembeshin e derdheshin. I ndërtoja, shembeshin! Rrugë e njohur e panjohur! Rendisja karriget në kështjellën e pluhurit!

Dëgjoja nga larg, por jo nga afër!

Formoja buzëqeshjen e mësuar! Eja tek unë, mos ki frikë nga vetja! Mjaft u fshehe! Më humbe prapë! Një vajzë e vogël duke luajtur me kukulla, klishe. Një vajzë e vogël me ëndrra të mëdha, unike! Fëmijëri e pasur, plot art, e shpresë! E njëjta je prapë, por shpresa të është venitur! Po qan?! Pse? Ti nuk bërë asnjë gabim, ty të duan, në fakt duan atë që duartrokasin, jo ty, por të duan ty! Ti din të luash në të gjitha rolet, vetëm në tëndin dështon! Qaj, pastaj eja në përfaqimin tim. Qëmoti s'kam shijuar kësilloj momenti me ty. Ashtu.....vë muzikë të qetë, më të trishtë se kjo natë, e lumturohu me trupin tënd të pasur. Duaje secilën rrudhë në lëkurën tënde të njomë, ngase kanë dëshmitë e tua! Lëvizte trupin ngadalë, shijoi dritat e makinave, dje vazhdo të luash me shpirt të padjallëzuar, ashtu nuk e harron fëmijërinë. Të dua, sepse po të mos isha unë, do të dashurohesha në dëlirësinë tënde.

## AUTOPORTRET FUTURISTIK

Nëse unë Aziz Mustafa  
e mashtroj vdekjen deri në vitin 2062 pas Krishtit  
torta ime e ditëlindjes nuk do të mund t'i zë 95 qirinjtë  
Në retrospektivë do të mendoj se  
si nuk paskam pasur kohë të vdes  
Kërrusur do të jem nga ecja vertikale  
sytë 95% të dëmtuar  
me ca syze sa fundi i shishes së "Coca-Cola"-s  
Veshët me një aparat auditiv digjital  
Do të urinoj nëpër një kateter silikon Folley 20 mm  
Nuk i paramendoj gjërat ireale a do të jenë ende të tilla  
Do kem veshur blue jeans të shekullit njëzet  
Do të lexoj poezi në orë letrare  
nëse nuk do të ma kenë hequr laringun  
e zemrën do ta mbajë gjallë me kardionikë  
nëse nuk do të ketë më dashuri  
Do të shkruaj ende poezi apo  
një prototip të saj për lulet e akuariumeve dhe për fluturimin  
Do të shkruaj për fëmijët që plaken në moshën 20 vjeçare  
për delet kibernetike  
klonimin në lagjen e poshtme  
dhe armën gjenetike  
në vend të fushave të minuara  
në luftërat mes popujve të vegjël  
në një qoshe të gadishullit që dikur quhej  
me një emër të çuditshëm Ballkan  
Dijarti im do t'i ketë atëherë 63 vjet i vdekur dhe  
nuk do të plaket si unë dhe mëma e tij e mirë  
Do të filloj të pi duhan sepse do gjendet bari  
për kancerin mushkëror me qeliza të vogla  
Do të kem kaluar një luftë  
një meningjit viral dhe  
kushedi sa labirinte sallash operacioni  
Tërë arna do të jem pos shpirtit  
Ende nuk do ta kem shkruar traktatin për amshimin  
Deri atëherë nuk e di a do të më duhen testiset  
Ndoshta do të jem klonuar për hatër të një gjeni të lashtë arian  
Kohës do t'ia nxjerri gjuhën  
Nuk e di a do ta kemi kapërcyer vetveten  
Nuk di a do të kenë kuptim  
gruaja gota dhe gjithçka që fillon me germën "g"  
duke mos futur këtu gomarët  
Ne do të vazhdojmë të bëjmë dashuri të zjarrtë në internet  
me vetminë tonë të thellë  
Fëmijët në kushedi çfarë valësh do të na thërrasin  
Nga cili planet vallë do të eksplorojnë të kaluarën e botës  
Nuk e di a do të jam ky që jam sot  
Nuk do të jem ndoshta fare njeri  
Do të jem poezi

## TË DIELËN NË MËNGJES

Ngrihu ashtu e virgjër  
Pi ujë dhe merr frymë  
Përfjeto mëngjesin  
Ai le ta sjellë kafen te shtrati  
Ti pije dhe ëndërro ngrohtësinë  
e gjymtyrëve të mia  
Mendo pastaj se në arabi  
është ditë pune është si e martë  
dhe vikendi është larg  
Shiko majat e alpeve nga dritaret dhe  
ndonjë fluturë të vonuar hapja dritaren dhe e shpirtit  
Shkruaj në tastaturë për ëndrrat e pacenzuruara  
Le të kenë afshe kafshime dhe klithje le të kenë  
Gaz jetë dhe dritë si mëngjesi i të dielës  
Pastaj kur të të marrë malli për frymën time  
Vëj duart para gojës dhe fryj fort  
Ajo që të kthehet dhe t'i mbush mushkëritë  
Është fryma ime dhe puthja dhe shija e jetës  
Së të dielës në mëngjes

## LETËR DARDANËS

Është tmerr  
është më shumë se tmerr  
se si gjërat e mira janë përherë të huaja  
psikoanalitikët e trentë frojdi sidomos  
përherë kanë të drejtë  
e ti Dard-Ana nuk e don atë  
Edhe unë kam filluar ta urrej shkakun yt  
ti nuk i don këto vargje e edhe unë  
kam filluar t'i urrej  
Çuditërisht po më duken disi  
si pula të nukta dhe vërtetë  
nuk kam dashur kurrë t'i besoj epshit  
së paku jo në rastin tënd  
Dardana pasha sytë e mi të përgjakur  
flutura ime  
nuk është turp të puthësh hijet e natës  
as të pështysh yjet nuk është turp besomë  
është tmerr i thjeshtë se si në mua po fiton djalli  
e engjëlli po më rri struktur në një varg  
që kurrë nuk do të botohet  
Të kam paralajmëruar  
ruaju nga gjenitë dhe budallenjtë  
ruaju më shumë vetes  
dhe mos u fut në vorbull  
Marramendja është një sëmundje e keqe  
më e keqe se AIDS dhe se ethet e minjve  
të merr mendtë e humb drejtimin  
rrezohesh dhe keqas përgjakesh  
të çmend  
e ti Dardana nuk ke nevojë për çmenduri  
Më mirë çmenduri në letër shkruaj poezi të çmendur  
gënje veten dhe të tjerët  
më lehtë e ke  
në këtë botë më së miri kalojnë  
rrencat hajnat dhe të pafytyrët  
Këndoje përditë „Yesterday“ përherë do të ketë një dje  
për një nesër nuk jam i sigurt këndoje pra  
e të të sjellë në një pikë dhe në një vend të caktuar  
ku ne nuk kemi qenë kurrë  
kanë qenë shpirtrat tanë  
kanë qenë fëmijët tanë  
shpirtrat e prindërve tanë kanë qenë  
djalli e marrtë  
vetëm hijet tona kanë qenë  
Të betohem për sytë e mi  
nuk do të ketë kurrë më sot  
ekzistojnë vetëm nesër dhe dje  
e dje do të jetë dymijë vjet më parë nën një dardhë të Dardhanisë  
e ngulfatur nga terri  
e unë e ti Dardana do të jemi të zhbërë në një hiç eterik  
do të jemi tmerrsisht të lirë nga njëri-tjetri  
padurueshëm të lirë

## KREJT ÇKA TË DUHET ËSHTË DASHURIA\*

(për J.L.)  
Dje ishte e diel me shi qershori  
dhe pos dashurisë që ishte  
një "lojë aq e lehtë për tu luajtur"  
nuk kishte asgjë për të qenë  
as verë as gra as det  
rëra e shkretëtirës nuk llogaritet  
Për zotin asgjë pos tingujve dhe puthjeve tua  
Ishte si duket 14 qershor 1967 e unë isha  
një fetus i çuditshëm shtatëmuajsh  
shkelmak i parehatshëm thotë Shifa  
aso kohe doja të isha binjak me ty  
Ishte po ajo e diel pasdite me ajër  
qind për qind lagështi  
e unë dëgjoja po këta tinguj  
Dhe derisa sillesha rreth sistemit tënd diellor  
ëndërroja parajsën  
pastroja shpirtin dhe sytë  
nga ndyrësitat dhe gjaku  
Dhe vargjet mesatare  
Nga dritarja me grila kërkoja atë pamje  
të atij këndi të lënë të Dardanisë  
ku asgjë nuk na duhej  
pos ajrit dhe dashurisë  
që ishin bërë një  
si unë dhe ti

\*vargje të këngëve të bendit "Beatles"

**KUR CHINASKI TAKOI SALLYN**

Sally ishte në fund të barit  
dhe dukej e shkalfendur,  
ndonëse po t'i picërroje sytë drejt  
do të mund të shihje se si fytyra e saj  
dikur kishte qenë tërheqëse,  
dhe po ashtu ende ishte  
e hajthme. Pra, kjo ishte për merak.

Ajo i rraste pijet që i qelepiroste  
me atë trukun rënkues  
për të cilin ishte e famshme.  
Ishte bindëse dhe disa thoshin  
se ndoshta vërtet  
kishte telashe  
herë pas here.

Chinaski ishte atje shumicën e netëve  
dhe kjo mund t'ju duket e habitshme  
ama në pëgjithësi ai i këqyrte  
punët e veta.

Në këtë natë të veçantë,  
Sally po ia dilte goxha mirë dhe ishte e zëshme  
Ndërsa pijet po i vinin vërtet.

Më në fund, Chinaski nuk mundi të duronte më.

Kjo ishte grua perfekte, e kuptoi ai,  
kjo do ta bënte një burrë që të qetësohet  
dhe të ketë një punë të rregulltë.  
Ndoshta të ketë edhe fëmijë.

Pikërisht atëherë, ai vendosi  
për të hequr dorë nga pirja  
dhe të bëhet njeri më i mirë.

Ai donte të bisedonte me Sallyn,  
ta largonte nga e gjithë kjo.  
Ama pastaj Sally u rrëzua përpara,  
dhe më pas anash,  
dhe ra menjëherë nga stoli i saj.

Ndoshta ishte sulm në zemër. Ndoshta një goditje në tru.  
Sido që të jetë, ajo ishte e vdekur.

Chinaski porositi edhe një turrë pije.  
Ai i kishte shpëtuar një plumbi  
dhe i tha banakierit  
t'u jepte të gjithëve nga një pije.

"Për të gjithë miqtë e mi", bërtiti ai.

"Qepe atë drejt gojë" tha plaku  
që ishte ulur në anën e djathtë të tij. "Na lodhe  
guxhën e karit me këtë vaki  
që po e thua me bërtimë  
e që po rrahesh  
me banakierin  
për çdo natë të hamamtë."

Chinaski ngriti supet.

"Mos i jep pije këtij çorodi", i tha banakierit.

Pjesa tjetër e natës ishte si gjithmonë.  
Rrahje, gjak, birra.

Kaluan disa orë  
para se dikush të kujtohej  
të thirrte ndokënd për ta marrë Sallyn.

Chinaski mendonte ta merrte  
e ta mbante atë  
në banesën e tij për pak kohë,  
por kjo i dukej si punë e tepërt.

Ai e dinte se do të shkruante për këtë.

Ky ishte një bar i përdrejtë  
që ende herë pas here të befasonte.

Ai ishte i kënaqur.

Kjo ishte jeta dhe gjithçka  
ia vlente.

**NJË POEZI E PASHPIRT**

Kush vendosi që arti i të gjitha llojeve  
duhet të jetë i mërziqshëm? Ai farë personi – komisioni? –  
ka nevojë për t'ia futur një shkëlqim të mirë bythëve.  
E lexova librin që erdhi në postën e sotme  
(nuk do të them se kush e ka shkruar dhe as si  
më ka ndodhur të bëj blerjen)  
i cili ka të bëjë me një jetë rurale të lustruar për merak  
në metaforë të kargatisur dhe diksion të lartë,  
ama e cofët si troftë e qëruar.  
Kjo do të thotë se ajo lexohet si çdo poezi  
që e gjeni e që mund të jetë e lakmuar  
nga profesorët e anglishtes apo nga redaktorët  
në The Georgia Review.  
E di që i gjori që ka pasur qëllime të mira,  
dhe botuesi ka bërë çmos që libri të ketë  
dizajn të pakundshoq. Ama ta ofendon intelektin.  
Nuk do të kërkoja nga poeti të jetë i gënjeshtërt  
apo që botuesi të kërkojë ndonjë veprimtari tjetër.  
Kështu që m' duhet t'ia kujtoj vetes se më duhet të jem  
më i kujdesshëm kur ia mësyj të blej libra me poezi.  
Unë kam fëmijë, pasha Zotin,  
të cilët lehtë mund të ndikohen dhe janë ende të paformuar.  
Unë nuk mund t'i mbroj ata nga gjithçka,  
ama, për besë, kjo farë vakie  
nuk do të jetë ajo për të cilën ata do të vrasin  
mendjen kur të mendojnë mbi poezinë.

**TË GJITHA RRUGËT**

Ti m'je bashkudhëtare  
e ëdrave të mia  
misteri im më intim  
dhe ti i ke harruar  
të gjitha gjërat që i dua fort  
kjo jetë duhet të jetë e sjellshme  
me disa  
ose përndryshe ti nuk do të ishe  
gjithë ato këngë të lumtura  
ama kush janë ata  
të lumturit  
nuk është zbuluar  
sall këto ëndrra  
që më mbajnë  
dhe jam i sigurt  
se nuk do ta kuptoj  
kurrë jetën time  
e bukura ime  
as ëndrrat  
që më kullojnë gjak  
dhe as pse je  
kaq larg

**Ç'TË THEM**

Në Universitetin e Misisipit  
shefi i departamentit të anglishtes  
tundte kokën  
derisa më thoshte  
se nuk mund të besonte  
që New York Times  
kishte botuar një recension për antologjinë  
që kishte nja dy poezi të mia,  
ama ai këtë mosbesimin e vet  
e shprehte në mënyrën më të keqe  
të mundshme.  
Ky ishte momenti  
kur kuptova  
se isha në vendin e gabuar  
në kohën e gabuar  
për arsye  
krejt të gabuara.  
Pyes veten se çfarë  
do të kishte menduar ai halabak me tapi  
mbi LA Times  
po ta quante një nga poezitë  
e mia në atë libër  
margaritar klasik,  
gjë që edhe e ka bërë  
meqë ra fjala.

**PROVIM**

*për Xhevdet Bajrajn*

Ja ky është një test  
për të parë nëse je  
ende gjallë:  
A mund bukuria  
të të bëj të qash?  
Prano çfarëdo  
që të jetë e vërtetë.  
Mos pusho së menduari.

**Përktheu: Fadil Bajraj**

# TEORIA LETRARE PSIKOANALITIKE

Mund të jetë e dobishme të bëhet dallimi midis tre llojeve të ndryshme të kritikës letrare psikoanalitike



Atle KITTANG

Marrëdhënia midis psikanalizës dhe teorisë letrare është e ndërlikuar. Nga njëra anë, pak rryma idesh kanë pasur rëndësi më të madhe si për letërsinë ashtu edhe për studimet letrare gjatë shekullit të XX-të, sa psikanaliza; dhe anasjelltas, ndoshta pak aktivitete jashtë observimeve klinike kanë ndikuar më shumë në teoritë e psikanalizës sesa vetë letërsia. Nga ana tjetër, vështirë se dikush mund të pretendojë se ka arritur të zhvillojë një teori konsistente psiko-analitike të letërsisë. Për shembull, koncepti qendror i psikanalizës, ndërtdija, ka rezultuar se është jashtëzakonisht e vështirë për t'u përfshirë në një teori dhe metodologji letrare.

Afërsia midis letërsisë dhe psikanalizës është bërë e qartë që në kryeveprën e parë të Sigmund Frojdit *Die Traumdeutung* (1900). Këtu janë përdorur shembuj nga Mbreti Edip dhe Hamleti për të ilustruar pikat qendrore në teoritë e ëndrrave dhe në atë mënyrë që tregon teoritë bazë të psikanalizës mbi kompleksin e Edipit dhe fazën edipore në zhvillimin e fëmijës. Dhe gjatë gjithë shkrimit të tij, Frojdi i kthehet vazhdimisht letërsisë për të ilustruar dhe sqaruar teoritë e tij. Por në mënyrë rigorozë, vetëm në një artikull të vogël të vitit 1908, "Der Dichter und das Phantasieren", ai përshkruan një teori psikoanalitike ç'është krijimtaria: një aktivitet kompensues i imagjinatës, i krahasueshëm me ëndrrat, fantazitë dhe lojërat e fëmijëve, në të cilat shtypa të pavetëdijshme (shtypa seksuale dhe shtypa e egos) çlirohen dhe pranohen si objekte identifikimi falë efektit zbutës ose transformues të arteve. Kjo skicë, në këmbim, ka qenë pikënisja për një seri të gjatë përpjekjesh për të teorizuar në mënyrë psikoanalitike rreth artit dhe letërsisë dhe për shumë kritika letrare psikoanalitike.

Mund të jetë e dobishme të bëhet dallimi midis tre llojeve të ndryshme të kritikës letrare psikoanalitike. Më e vjetra (dhe metodologjikisht më problematikja) e konsideron letërsinë si shprehje të dëshirave të ndrydhura të autorit, traumave dhe konflikteve. Duke përdorur analizën e ëndrrave të vetë Frojdit si model, elementët në tekstet letrare interpretohen si shprehje të transformuar të pavetëdijes së autorit dhe materiali biografik merret si dëshmi

plotësuese aty ku është e mundur. Rezultati është zakonisht një psikobiografi, e cila ka ngjashmëri me përshkrimet e rasteve të vetë Frojdit. Shembulli klasik është Edgar Poe (1933) i Marie Bonapartes, për të cilin vetë Frojdi shkroi parathënien. Studimi i vetë Frojdit për Leonardo da Vincin, "Eine Kindheitserinnerung des Leonardo da Vinci" (1910), është një shembull i qartë i konstrukcioneve të tilla psikobiografike.

Një tjetër strategji analitike njeh natyrën problematike të përpjekjes për të rindërtuar pavetëdijen e një autori duke lexuar tekste letrare nën dritën e tezës që do të vërtetonin në mënyrë ideale dhe zgjedh të kënaqet me "vetë tekstet", që do të thotë para se gjithash personat dhe konstelacionet e personazheve. që shfaqen në tekste. Edhe këtu, vetë Frojdi ofron modele të caktuara, për shembull përmes mënyrës së tij të interpretimit të personazhit të Hamletit dhe hezitimit të tij në *Die Traum deutung*. Kur Hamleti heziton t'i marrë jetën shaxhait të tij, kjo ndodh sepse ai në mënyrë të pavetëdijshme identifikohet me veprimet e Klaudit - të vrasësh vëllain (babain) dhe të martohesh me kumatën (nënë). Kritika psikoanalitike është e pasur me një psikoanalizë të tillë të personave të trilluar. Jo më pak brenda traditës psikanalitike, e cila shpesh quhet "shkolla e relacioneve me objektin" dhe që, ndër të tjera, ka Melanie Klein si figurë qendrore në plan të parë, gjejmë kontribute të rëndësishme në këtë formë të interpretimit të veprës psikoanalitike. Pyetja nëse është e arsyeshme të konsiderohet se personat e trilluar mund të kenë diçka "në ndërtdije" që mund të interpretohet, megjithatë, është një kundërshtim i ndërlikuar ndaj një kritike të tillë. Këtë e pranon, ndër të tjera, ndoshta analisti më i sofistikuar i teksteve brenda kësaj tradite, francezi Charles Mauron. Në librat e tij si *Des metaphores obsédantes au mythe personnel* (1963) ai zhvillon nën nocionin "psikokritikë" një analizë të rafinuar të rrjeteve dhe modeleve që krijohen midis imazheve dhe konstelacioneve të figurave në veprat që ai i studion. Këto rrjete, të cilat në një farë kuptimi duhet të korrespondojnë me "asociacionete lira" në një terapi psikoanalitike, organizohen kështu në një "müt personal", që interpretohet në mënyrë psikoanalitike, eventualisht me mbështetjen e informacioneve biografike për autorin

që ka krijuar tekstet. Edhe këtu fundamenti psikobiografik bëhet i domosdoshëm.

Lloji i tretë i kritikës psikoanalitike kthehet drejt polit të tretë në procesin e komunikimit letrar, pra lexuesi. Përfaqësuesi kryesor i kësaj teorie psikologjike të recepsionit është amerikanin Norman N. Holland. Në të vërtetë, në librin e tij të parë botuar më 1968, *The Dynamics of Literary Response*, Hollandi përqipet të bashkojë një teori të re të frymëzuar kritikisht të veprës letrare me një teori psikoanalitike të mbrojtjes dhe identifikimit, në një mënyrë të tillë që magjepsja dhe përjetimi e lexuesit mund të shpjegohet në funksion të vetë strukturave të veprës.

Qasjet klasike frojdiane (për shembull teoria e fazave të ndryshme psikoseksuale) dhe metodat e interpretimit (kryesisht që rrjedhin nga teoria e ëndrrave) përdoren për të shpjeguar përvojën e lexuesit dhe efektivitetin e letërsisë. Në veprat e mëvonshme si *Five Readers Reading* (1975), Hollandi braktis teoritë e tij rreth korrespondencës midis strukturës së veprës dhe përvojës së lexuesit në favor të një hetimi thjesht psikoanalitik të asaj që ndodh kur lexojmë. Rezultati është një seri skicash psikobiografike të pesë lexuesve individualë, të cilat do të vërtetojnë tezën se është konstitutimi psikologjik i vetë lexuesit, tema identitare e tij, që e vetme përcakton receptimin e letërsisë, ndërsa vetë teksti letrar pothuajse merr statusin e stimulit të pastër. Në mënyrë të ndryshme, këto tre qasje tregojnë disa nga problemet që lidhen shumë me një teori psikoanalitike të letërsisë.

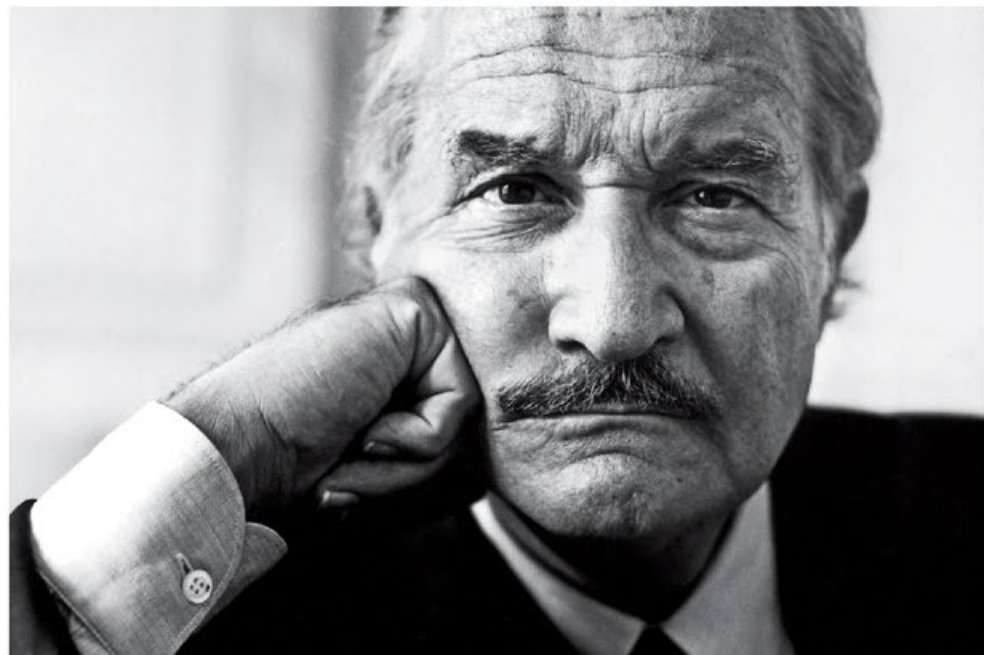
Megjithatë, psikanaliza i ka dhënë impulse të rëndësishme teorisë moderne letrare. Me Paul Ricoeur-in, mund të thuhet se psikanaliza ka revolucionarizuar mënyrën tonë të të kuptuarit dhe të interpretimit të "kuptimit"; na ka dhënë një kuptim të ri se çfarë janë fantazitë: ajo ka sfiduar pikëpamjet tona tradicionale se çfarë është subjekti dhe vetëdija; dhe kërkon shembuj se si kritikët letrarë kanë qenë në gjendje t'i përdorin impulsat e tilla në premisat e veta teoriko-letrare.

Kritikja letrare franceze Marthe Robert, për shembull, ka zhvilluar një teori të romanit, në Roman des origines et origines du roman (1972), ku, duke u nisur nga një ese e shkurtër e Frojdit mbi "romanin familjar", ajo përshkruan pikëpamje emocio-

nuese si mbi historinë e zhanrit, ashtu edhe për raportin midis fiksionit dhe realitetit në teoritë e romanit. Studiuesi amerikan i letërsisë Peter Brooks është frymëzuar në mënyrë të ngjashme nga psikanaliza në esetë e tij mbi teoritë narrative dhe poezinë narrative, të përmbledhura në *Reading for the Plot* (1984). Duke u mbështetur në teoritë e Frojdit, si dëshira narrative, detyrimi i përsëritjes, shtytja e vdekjes dhe mekanizmat e transferimit, në terapinë psikoanalitike, Brooks zhvillon një pikëpamje të re të "shtypës" narrative, që ia mundëson atij të japë shqyrtojë dinamikën e strukturave narrative dhe të paraqesë një konceptim më fleksibël të komunikimit narrativ sesa e gjejmë shpesh në sintezat thjesht letrare. Interesi teoriko-letrar i 20 viteve të fundit për psikanalizën në veçanti lidhet me rileximin e Jacques Lakan-it dhe zhvillimin e mëtejshëm të teorisë të Frojdit. Pika të rëndësishme në teoritë e Lakan-it janë ideja e tre "rendeve" (imagjinare, simbolike dhe reale), theksimi i tij mbi rëndësinë themelore të gjuhës si në psikanalizë ashtu edhe në zhvillimin dhe jetën njerëzore, dhe këndvështrimi i tij për dëshirën si një dinamikë "metonimike" gjuhësore dhe imagjinative rreth një mungese a zbrazëtie që nuk mund të plotësohet. Ai ka pasur një ndikim të madh në teoritë letrare evropiane dhe amerikane. Ndër ata që përfaqësojnë një vazhdimësi të pavarur të impulseve lakaniane, duhet përmendur Julia Kristevën, semiotistën dhe psikoanalisten franko-bullgare, e cila, veçanërisht në vitet 1980, ka botuar libra dhe artikuj ku këndvështrimi bazë për letërsinë dhe artin është psikoanalitik. Në *Pouvoirs de l'horreur* (1980) trajton rolin që luajnë refuzimet si diversione psikike gjatë tranzicionit të vështirë nga faza pre-edipale në atë edipale; *Histoires d'amour* (1983) trajton dashurinë nga një kënd psikoanalitik; *Soleil noir. Dépression et mélancolie* (1987) përqendrohet në përvojat e pikëllimit dhe depresionit. Në të gjithë këta libra, arti dhe letërsia luajnë një rol qendror për argumentimin teorik. Një studiuese amerikane e cila gjithashtu është frymëzuar nga teoritë e Lakan-it është Shoshana Felman. Artikulli i saj kryesor "Turning the Screw of Interpretation" (1977) paraqet një kritikë inteligjente të interpretimit letrar klasik psikoanalitik dhe një demonstrim interesant se si një këndvështrim lakanian i dëshirës mund ta mbarë analizën letrare moderne, Felman, përdryshe, ka shkruar gjithashtu një hyrje në teoritë e Jacques Lakan-it (shih bibliografinë). Ndohëse shumica e impulseve psikoanalitike në teoritë moderne letrare rrjedhin nga teoritë frojdiane, edhe teoritë e thella psikologjike të C.G. Jung-ut kanë ndikuar pjesërisht në studimet letrare. Vetë Jungu ishte nxënës i Frojdit, por u shkëput nga ai për shkak të një mosmarrëveshjeje rreth rolit të seksualitetit në psikikën njerëzore. Ai zhvilloi teoritë e tij, ku konceptet e ndërtdijes kolektive dhe arketipet gradualisht morën rol qendror. Artikulli i Jungut "Psikologjia dhe Letërsia" (1930) është, në shumë mënyra, një përgjigje polemike ndaj artikullit të Frojdit mbi krijimin dhe fantazitë dhe tërheq edhe tiparet kryesore të teorisë së arketipave.

(Përktheu: Qerim RAQI)

# DASHURIA



Carlos FUENTES

Në Jukatan (Yucatán), ujët nuk duket kurrë. Rrjedh nën tokë, poshtë një manteli të brishtë dheuri gëlqeror. Herë-herë, kjo shtrëjë delikate jukatanase shfaqet me sy uji apo me pellgje uji - pusët shpellore -, që dëshmojnë ekzistencën e rrymave të nëndheshme misterioze. Besoj se dashuria është si lumenjtë e fshehtë dhe burimet e papandeshëm të Jukatani. Jetët tona ngajnë shpesh me humnerat e thella, të cilave nuk do t'u gjendej fundi, nëse në shtratin e zbrazëtisë së tyre nuk do të rridhte një lumë, i qetë e ndonjëherë i lundrueshëm, mundet i rrëmbyer, i gjerë ose i ngushtë, por gjithmonë përfaqim uji që nuk na lë të zhdukemi përgjithmonë në hapësirën e asgjësë. Mundësisë dhe rreziku i të shpresuarit në vend të rrezikut pa asnjë shpresë.

Në qoftë se dashuria është lumë që rrjedh dhe ushqen jetën, kjo nuk tregon se dashuria dhe cilësitet e saj më të çmuara - mirësia, bukuria, ngrohtësia, solidariteti, kujtimi, miqësia, dëshira, pasioni, intimiteti, shpirtgjerësia, vetë ëndja për të dashuruar dhe për të qenë i dashuruar - e përfshijnë atë që duket sikur e mohon: të keqen. Në jetën politike është e mundur të bindesh se veprohet nga dashuria për një popull dhe përfundon duke e shkatërruar atë popull, duke ndërhyer urretjen - nga brenda dhe nga jashtë. Për shembull, nuk e vë në dyshim që Hitleri e donte Gjermaninë. Por qysh me Main kampf-in e tij bëri të ditur se dashuria për Gjermaninë ishte e pandashme nga urretja për ata që Hitleri i shikonte si armiq të Gjermanisë. Kjo dashuri, e ushqyer nga urretja për të tjerët, u shpreh qartë në një politikë të së keqes më të pashembullt në histori. Qysh në fillim, Hitleri deklaroi se, për të arritur të mirën, do të praktikonte politikën e së keqes. Ndryshe nga Stalini, i cili nuk do të guxonte ta quante me emrin e saj dhe do ta mbështille të keqen me flamurin e një ideologjie perëndimore - marksizmin - për të bërë tmerre, po ashtu si Hitleri, ky i fundit nuk e maskoi aspak të keqen. Dashuria e Hitlerit për të keqen e çoi atë drejt një apokalipsi flakadanësh vagnerian, mu në mes të Berlinit. Ndërsa dashuria e Stalinit për të keqen u shfaq me rrënimin e ngadaltë të një Kremlini prej rëre të shpëlarë nga valë, të lehta por të vazhdueshme, të së njëjtës histori, që Diktatura e Proletariatit mëtonte të mishëronte. Ndërsa nazizmi u shemb si një dragua e tmerrshëm i plagosur, komunizmi sovjetik u zvarrit drejt vdekjes së një krimbi i sëmurë. Fanfer dhe Oblomov.

Markez de Sade, po ashtu, propozon një dashuri të së keqes që lyp kënaqësinë e trupit për të shkaktuar dhimbjen e trupit dhe deri zhdukjen e tij mortale. Dashuria sadiste, na thotë Markez de Sade, mund të jetë një e keqe për viktimën, por është një e mirë supreme për xhelatin. Megjithatë, Sade nuk pretendonte ta çonte vizionin e tij monstruoz të së keqes si të mirë në praktikë. Ai nuk ishte politikan, ishte shkrimtar, pothuaj përherë i burgosur, pra i paafte për të vepruar, veç i lirë vetëm në mbretërinë e fantazisë. Atje ishte mbret i krijimit. Ai na

paralajmëron: «Jam shturanak, por nuk jam delikuent e as vrasës.»

Ka edhe një formë tjetër të maskuar të së keqes të paraqitur si dashuri. Kjo konsiston në imponimin e vullnetit tonë ndaj tjetrit "për të mirën e tij", domethënë, nga dashuria për të, ia ndryshojmë fatin atij dhe e zhveshim prej lirisë, gjithnjë në emër të dashurisë. Temë e vazhdueshme në letërsi që, për mua, askush nuk e ka trajtuar me aq qartësi sa Francois Mauriac (gazetar, kritik dhe shkrimtar francez. Nobelist në letërsi (1952). Njihet si një nga shkrimtarët e mëdhenj të shekullit XX), një autor që më ka çuar peshë në rininë time. Thërëse Desqueyroux, Le Désert de l'amour, Le Noeud de vipères, Le Baiserulépreux, Le Mal, janë romanet e tij për të keqen zvetënuese që, duke tentuar të bëjë të mirën, shemb apo shkatërron aftësinë për të dashur, e manipuluar nga feja, nga parat e, mbi të gjitha, nga normat shoqërore dhe fariseizmi. Thërëse Desqueyroux, në kulmin e dramës së shtrimit të rugës drejt ferrit për qëllime të mira, vret në emër të një faji të vjetër për të shpëtuar hybris-in familjar me çmimin e shëndetit të vet. Shoqëria, familja, nderi, përcaktojnë kështu, në emër të dashurisë ndaj këtyre institucioneve, skllavërinë erotike dhe krimin plot pasion të heroinës.

Lëvdata e dashurisë si realitet apo aspiratë supreme e qenies njerëzore nuk mund e as duhet ta harrojnë vëllazërinë e së keqes edhe pse, në thelb, në shumicën e rasteve, e kapërcen atë. E fashit, po kurrë nuk e mposht dot përfundimisht. Dashuria lyp patjetër një mjegull dyshimi kundër së keqes që i zë prit. Veç jo vetëm kjo mjegull, por vetë zemërimi i qiellit, davariten të kënaqësia, ëmbëlsia, nganjëherë, pasioni i verbër, lumturia, qoftë kjo edhe kalimtare, e dashurisë, ashtu siç e përjetojnë si burrat dhe gratë. Pasioni më i fortë e më i dhembshur mund të degjenerojë në monotonin, në bezdisje, me kalimin e kohës. Një çift fillon njohjen me njëri-tjetrin, sepse, mbi të gjitha, nuk njiheshin. Gjithçka është e papritur. Kur nuk ka më të papritur, dashuria mund të vdesë. Nganjëherë, synon të rifitojë mrekullinë fillestare, por në fund kupton se, herën e dytë, mrekullia tashmë është vetëm nostalgji. Përshtatja me të përditshmen mund të shihet nga disa si një ngarkesë e rëndë - një fund i shkretët, i përsëritshëm dhe i mërziutshëm, oaza e vetme e të cilit është vdekja, televizori apo dhoma veças. Por, po ashtu, sa çifte nuk kanë zbuluar dot te kjo rutinë dashurinë e vërtetë e më të qëndrueshme, që mban dhe ruan shumë mirë paninë dhe mbështetjen, të cilat, gjithashtu, janë emra të dashurisë. A nuk është një tjetër shkretëtirë, përvëluese gjatë ditës dhe e akullt gjatë natës, ajo e pasionit të pareshtur, e mundimshme deri në atë shkallë sa protagonistët e mëdhenj të dashurisë romantike preferojnë më mirë vdekjen e re dhe të apasionuar në kulmin e vet, se sa humbjen e pasionit në grinë e jetës së përditshme? A mund të plakëshin së bashku Romeo dhe Zhulieta? Ndoshta. Por i riu Werter nuk mund t'i përfundonte ditët e tij duke parë Big Brother në televizor si e

vetmja mënyrë pjesëmarrëse zëvendësuese në pasione më pak gjumashe se të tijat.

Dashuria kërkon që të jetë kënaqësi e plotë, sa më gjatë të jetë e mundur. Kjo ndodh kur dëshira lulëzon nga brenda dhe shkon deri te duart, te gishtat, te kofshët, te beli, te mishi i ngritur dhe te mishi i hapur, te ledhatimet dhe te puls i dorës që rreh, tek universi i lëkurës së dashur, kur të dashuruarit janë të kthyer në botën e tërë, janë kthyer në zërat që pëshpëritin në heshtje, janë kthyer në bekim të brendshëm të gjithçkaje. Ndodh kur nuk e mendojmë fare se kjo do të marrë fund. Ose kur mendojmë për gjithçka, për të mos menduar tek ajo apo për t'i dhënë lirinë dhe shkurtësinë e vet më të gjatë kënaqësisë mishtore dhe i japim të drejtë San Agostinit që thotë se dashuria është more bestiarum, por me një ndryshim: vetëm ne qeniet njerëzore (lër mënjane pozicionet e ndërlikuara) bëjmë dashuri duke u parë në fytyrë. Për kafshën nuk ka përjashtime. Për ne, përjashtimi kafshëror është rregulli njerëzor.

Kur është më e madhe lumturia e dashurisë? Në aktin e dashurisë apo në hopin përpara, apo në përfytyrimin e asaj që do të ishte lidhja dashurore që vjen? Apo hareja sfilite e kujtimt dhe përsëri dëshira e plotë, e shtuar nga etja për një akt tjetër dashurie, është lumturi? Kjo kënaqësi e dashurisë na lë pa mend. Si është e mundur që e tërë qenia jonë, me gjithçka ka, përhumbet në mishin dhe vështrimin e qenies së dashur dhe, njëherazi, në dashuri, duke humbur kuptimin e botës jashtë dashurisë? Si është e mundur? Si paguhet kjo dashuri, kjo kënaqësi, ky iluzion?

Çmimet me të cilat bota blen dashurinë janë të larmishme. Por, ashtu si në teatro dhe në stadiume, ka bileta me çmime të ndryshme për vende të ndryshme apo për karrige të preferuara. Vështrimi është biletë e domosdoshme për dashurinë. Një fjalë e urtë thotë se dashuria hynë nëpërmjet syve. Në të vërtetë, kur biem në dashuri, gjithë bota nuk ekziston në vështrimin tonë dhe ne kemi sy vetëm për qenien që dashurojmë. Një natë, në Buenos Aires, jo pa u skuqur në fytyrë, gjithë emocion e, njëherazi, turp, zbulova një tjetër dimension të vështrimit dashuror: mungesën e tij. Mikesha jonë Luiza Valenzuela (shkrimtare dhe gazetare argjentinase) na çoi, mua dhe time shoqe, në një vend tangoje, diku te Avenida Rivadavia, që s'ka të mbaruar. Një salloni i veçantë balloje, ku s'kishte turistë e as lojërë dritash, strobelshtetura verbuese. Një salloni i njohur lagjeje, një orkestër me piano, violinë dhe harmonikë. Njerëzit të ulur në karrige të mbështetura për muri, si në festat familjare. Çifte të të gjitha moshave dhe përmasave. Dhe një mbretëreshë e pistës së vallëzimit. Një vashëz e verbër, me syze të errëta dhe me fustan plot lule. Një Delia Garses (artiste argjentinase, kinemaje dhe teatri, me një bukuri fizike të pashoqe. E njohur si "dama e çiltër". Një nga yjet më të shquara të kinemasë së artë argjentinase në dekadat 40-50) e rilindur. Ishte balerina më e duartrokitur. Linte mbi karrige bastunin e saj të bardhë dhe dilte e vallëzonte pa parë, ama, duke qenë e soditur. Vallëzonte në mënyrë të mrekullueshme. I jepte tangos përkufizimin e Santos Discépolo (kompozitor, dramaturg dhe kineast argjentinasi): «Është një mendim i trishtë, që vallëzohet.» Ishte një formë e bukur dhe e çuditshme dashurie vallëzimi, njëherazi, në dritë dhe në errësirë. Gjysmëdritë.

Po ashtu, "muzgu i brendshëm", me kalimin e kohës, na mëson se mund të duam edhe të metat e qenies së dashur. Nuk e duam, duke e anashkaluar, të metën e qenies së dashur, por e duam pse e ka atë të metë. Sepse një lloj mangësie, një defekt i vlerësueshëm, na e bën më të dashur personin që duam, jo pse na bën të besojmë tek epërsia jonë - grekët e lashtë e ndëshkonin hybris-in si fyerje tragjike, më shumë kundër kufijve njerëzor se kundër perëndive -, veç, përkundrazi, ngaqë na lejon të pranohet pikërisht të metat tona dhe, me përpikëri, na bën më të barabartë. Kjo ndryshon nga forma tjetër e dashurisë, që është vullneti për të dashuruar. Bëmë e dykuptimtë, ku dinakëria apo një formë

miqësie për leverdi, për të cilën Aristoteli na thotë se mund të shfaqet me valëvitjen e flamujve të solidaritetit, por gjithashtu mund dalë e veshur edhe me lecat e përfitimt vejak. Duhet t'i kemi shumë të qarta këto dy lloj dashurie, sepse e para është shpirtmadhësi e pastër, ndërsa e dyta i përket vetëm egoizmit.

«Një egoizëm i përsosur midis të dyve» është formula, tepër franceze, siç e përcakton Sasha Guitri (aktor, dramaturg dhe skenarist francez, me origjinë ruse) dashurinë, duke i dhënë një pamje ironike vetë intimitetit. Egoizmi i përbashkët do të thotë, nga njëra anë, të pranosh, të tolerosh apo të ruash maturinë përballë mjerimeve të shumta që, sipas fjalëve të Hamletit, «mishi trashëgon». Por thjesht egoizmi - vetmia e plotë dhe koprrace -, jo vetëm është ndarje nga tjetri, por edhe nga vetvetja. Mbi të gjitha, nuk mungon ai që thotë se casti më i mirë i dashurisë është ndarja, vetmia, melankolia e kujtimeve, momenti vetmitar... Gjendje e parapëlqyeshme për melankolinë e dashurisë që kurrë nuk ka ndodhur nga nxitimi, nga mospërfillja, nga mungesa e kohës. «Nuk pati kohë. Nuk pati kohë për fjalën e fundit. Nuk pati kohë për të thënë të gjitha gjërat e dashurisë.»

Vullnet apo zakon, shpirtmadhësi apo papërsosmëri, bukuria dhe tërësi, intimitet dhe ndarje, dashuria, ky akt human, si çdo gjë humane, paguan çmimin e një fundi. Në qoftë se dashuria bëhet synimi më i sigurt dhe kënaqësia më e padyshimtë e jetës sonë, kjo ndodh ngaqë, sepse është e tillë ose për të qenë e tillë, duhet të ëndërrohet e kufizuar vetëm sepse, fatalisht, është e kufizuar. Dashuria, vetëm në vetvete ngjizet pa kufi. Në të njëjtën kohë, të dashuruarit e dinë (edhe pse nga pasioni ata verbohën dhe e mohojnë një gjë të tillë) se dashuria e tyre do të ketë kufij - nëse jo në jetë, me siguri me vdekjen e saj që, sipas Bataille (shkrimtar, antropolog dhe mendimtar francez), është perandoria e erotizmit real: «Vazhdimi i dashurisë më të zjarrtë në mungesë për shkak të vdekjes së qenies së dashur.» Kati dhe Hitklif te romani Majat e stuhishme i Emily Bronte. Pedro Paramo dhe Suzana San Huan te romani Pedro Páramo i Huan Rulfos. Por, në jetë, a na kënaq plotësisht më absolutja dhe më e madhja e dashurive? Mos vallë në jetën tonë duam gjithmonë më shumë? Nëse do të ishim të pambarimtë, do të ishim Zot, thotë poeti. Por, të paktën duam të dashurojmë pafundësisht. Dashuria jonë është gati hyjnore. Është vështrimi ynë i perëndimit dhe vështrimi ynë prej Perëndie.

Dashitë Zoti që lexuesi i këtij shkrimi gjen format e larmishme të dashurisë në çdo shkronjë të alfabetit tim personal. Megjithatë, ka një formë dashurie që kam dëshirë ta vë në dukje, me qëllim që ta keni gjithnjë parasysh. Është cilësia e përkujdesjes. Dashuria vetë si përkujdesje. Të përkujdesesh për të dashurin. T'i jepesh përkujdesjes. Sepse përkujdesja ekstreme është aftësia krijuese dhe prirja e saj është dashuria.

Filozofja me origjinë hungareze, Agnes Heller, shkruan se etika është çështje përgjegjësie personale, përgjegjësi që e marrim në emër të një personi tjetër: përgjigja jonë ndaj thirrjes së tjetrit. Çdo etikë kulmon në një moral të përgjegjësive: moralisht jemi përgjegjës për veten tonë dhe për të tjerët. Megjithatë, si mundet vetëm një person të bëhet përgjegjës për të gjithë? Kjo është pyetja qendrore e romaneve të Dostojevskit.

Si mund të rrokot përvoja e plotë e një njerëzimi të vuajtur, të poshtëruar, të shumëdëshiruar? - e pyet Dostojevski, me dëshpërim rinor, kritikun më të madh rus të kohës së vet, Visarion Gregorieviç Bielinski. Përgjigja e kritikut ishte, jashtë mase, e saktë: «Fillo vetëm me një qenie njerëzore. Me atë që ke më pranë. Kape me dashuri dorën e burrit të fundit, e gruas së fundit, që ke parë, dhe në sytë e tij apo të saj do të shohësh të pasqyrohen hallet, përvojat dhe dashuria e gjithë njerëzimit.»

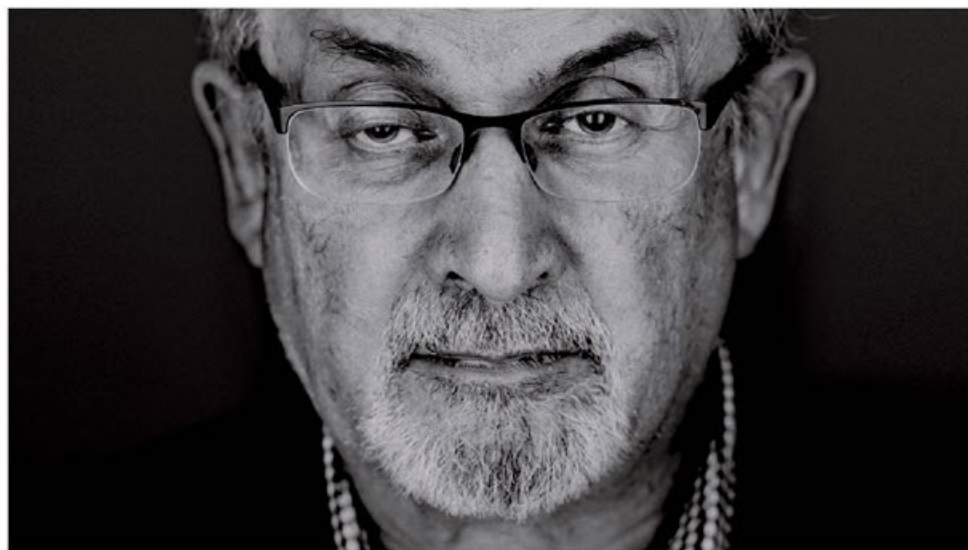
(Në shqip: B. Karabolli)

## SHKRUAJ PËR LEXUESIT, JO PËR KRITIKËT

Jam bërë më i vetëdijshëm për lexuesin. Them se kur isha më i ri thjesht shkruaja; nëse lexuesit shfaqeshin diku, shumë mirë, nëse jo, s'prishte punë. Kam pasur një lloj qëndrimi shumë më të ashpër

Salman RUSHDIE

S' mund t'ia lejoj vetes të mendosh për kritikën kur po shkruan librin. Është tepër e vështirë ta shkruash librin dhe në të njëjtën kohë, të rrekesh të hamendësosh si do të jetë reagimi kritik ndaj tij. Por them se i përfytyroj mjaft mirë lexuesit e mi. Ndërsa vitet mbi supe më shtohen, interesohem gjithnjë e më shumë për mënyrën se si lexojnë njerëzit, çfarë ka të ngjarë t'i largojë dhe t'i tërheqë. Jam bërë më i vetëdijshëm për lexuesin. Them se kur isha më i ri thjesht shkruaja; nëse lexuesit shfaqeshin diku, shumë mirë, nëse jo, s'prishte punë. Kam pasur një lloj qëndrimi shumë më të ashpër. Por tani jam vërtet i interesuar të lexohem, për dukurinë e leximit dhe si, nëse informacionin e jep në rendin e saktë, mund të tregosh gjëra shumë të ndërlikuara, të cilat për lexuesin bëhen të rrokshme, kanë lidhje me ta dhe u ngjallin dëshirën për t'i zbuluar. Për shembull, në rastin tim, gjithmonë kam menduar që komedia ndihmon shumë. Mendoj se nëse arrin t'i bësh njerëzit të qeshin, mund t'u thuash gati çdo gjë. Nëse s'i bën dot të qeshin, s' do të duan të të dëgjojnë për një kohë të gjatë. Kjo është e para. Por për kritikët, për një lloj reagimi kritik ndaj asaj që shkruaj, s' mendoj dot. Dua të them se në këtë moshë kupton se ka njerëz që s' do ta pëlqejnë çfarëdo që të shkruash. Kësisoj, e dija që mund të shkruaja librin më të mirë që mund të shkruaj dhe sërish do të kishte disa që



thjesht s' do ta pëlqenin, dhe s' ka gjë për t'u çuditur këtu. Kjo është arsyeja pse në librari ka lloje të ndryshme librash, që njerëzit të zgjedhin atë që u pëlqen. Prandaj s' më shqetëson kjo. Përnjëmend s' më shqetëson reagimi i kritikës. Kur ke shkruar disa libra, e ke të qartë drejtimin nga do të shkosh. Këndvështrimi im është: tani për tani do të shkoj në këtë drejtim dhe vërtet shpresoj se dëshironi të vini me mua. Shpresoj ta shijoni udhëtimin dhe kështu me radhë, por nëse, për çfarëdo arsyeje, s' mund të më shoqëroni në këtë udhëtim, unë do të vazhdoj të ndjek rrugën time. Dhe atëherë merr me vete kë të mundesh në këtë arrati. Mendoj se, në përgjithësi, kam pasur goxha shumë shoqërues

gjatë arratisjeve të mia. Mund të para-shikoj se kur ndodh aksident me kritikën letrare gjatë udhëtimit, sepse e marr me mend, por në njëfarë mënyre kjo s' ka rëndësi. Dua të them, mbaj mend që në një lloj epoke të parainternetit kishte një kohë kur revista të ndryshme letrare përdorëshin për të botuar recensionet në mënyrë anonime dhe më e famshmeja Times Literary Supplement s'i përmendte kurrë emrat e kritikëve të saj. Ideja ishte që të krijohej përshtypja që ishte Times që po jepte mendimin e saj për veprën tënde dhe jo një individ. Dhe pastaj në kohë tjetër, them se diku në vitet 1980, kjo politikë u ndryshua duke vënë emrat e kritikëve. Menjëherë vlerësimet u bënë shumë më të matura,

sepse emri i kritikut i bashkëngjitej kritikës letrare. S' ka dyshim se mënyra si jetojmë me internetin është gjysmë imagjinare. E para, njerëzit përdorin emra të rremë gjatë gjithë kohës, përdorin vazhdimisht pseudonime dhe për këtë arsye, mund të shpikin vetveten për të qenë në internet pa i pyetur se kush janë. Mendoj se kjo mund të jetë e mirë dhe e keqe. E shoh qartë se çfarë ndodh në pjesë të botës që janë shoqëri më pak të hapura, që anonimati i lejon njerëzit të shprehen pa frikë. Dhe mendoj se ka një lloj lojçakërie në këtë. Shpik për veten një emër të çmendur dhe mbase mund të jesh një person pak më ndryshe me atë personalitet sesa të mundesh të jesh si vetvetja. Kështu, ka shumë për të thënë për këtë çështje. Dua të them se më pëlqen shumë lojçakëria dhe një lloj aspekti çlirues i saj. Një lloj shqetësimi që kam për disa përdorues anonimë të internetit është se kjo krijon deri diku dukurinë e karremit. Duke qenë plotësisht i sigurt pas ekranit të emrit imagjinar, ti mund të jesh shumë, shumë i pasjellshëm. Kam frikë ndonjëherë se po bëjmë të mundur të kemi një brez njerëzish shumë të vrazhdë që mund të flasin në internet në një mënyrë që kurrë s' do të flisnin nëse do të ishin në dhomë me ty. Ky është shqetësimi im. Por mendoj se, në përgjithësi, është një hapësirë e gjallë. Është një hapësirë ku njerëzve u pëlqen të jenë shpikës dhe imagjinues për veten e tyre dhe teknologjia u lejon ta bëjnë këtë. (2019)

## Interpretim

## POEZIA E ARSENI TARKOVSKIT

Sa mahnitëse është që një poet me një përlësi kaq të madhe (ndaj humusit, tokës) është në gjendje që strofën e fundit, ta mbyllë duke folur si vdekatar

Philip METRES

Arseni Tarkovski (1907-1989) është një prej poetëve prijës në poezinë ruse, të dalë nga epoka sovjetike, megjithëse, siç thuhet, shumicën e kohës është marrë me përkthime të poezisë aziatike. I biri, Andrei Tarkovskij, filmbërës, u dha një jetë tjetër vargjeve të tij.

Poezia e Tarkovskit demonstroi pasurinë e poezisë ruse, të prirë siç është nga muzika e saj dhe nga një shumëllojshmëri mahnitëse e metrave dhe skemave të rimës; përkthimi ynë, siç e përcaktuam, duhet të bëjë çdo përpjekje për një muzikë paralele (në mos tamam korresponduese). Për shembull, në portretin e tij të kohës së luftës "Një i verbër po udhëtonte..." Tarkovski praktikon një trimetër daktilic (plus një ritëm përfundimtar) në varg distik që u bën jehonë metrave të këngës popullore të lirshme të Nikolai

Nekrasovit, duke krijuar një efekt keqtingëllues me fotografinë e zymtë të një të verbri në një tren mallrash gjatë pushtimit nazist. Pothuajse rastësisht, filllora ta dëgjoja poemën si amfibrah, një këmbë e pazakonshme tripjesëshe (e patheksuar-e theksuar-e patheksuar) dhe pastaj punova për ta hequr atë valle gati deri në fund.

Pa një ritëm dhe rimë, do të rrezikonim ta kthenim Tarkovskin në një realist socialist standard, duke humbur atë qepje tingulli dhe vizioni që e bën poezinë e tij të qëndrueshme. (I kam dhënë vetes pak liri me kuptimin, por kryesisht si një mënyrë për të mos e thyer artikullimin.

Te "Për poemat", panteizmi karakteristik kristian i Tarkovskit ngrihet në sipërfaqen e poemës, si e gjelbra e papritur në pranverë. Vijat përfundimtare paraqitnin një problem që u qartësua nga F.D. Reeve, i cili

vërejtë se «Sytë e barit» u referohet fushave me bar, që janë të mbushura me lule të egra, «sytë» e të cilëve do të mbillnin farën në tokë.

Në atë që është një problem tepër tipik në përkthim, ajo që duket si një surrealizëm i pastër i thellë "Sytë e barit" ishte një kërcim bashkëshoqërues nga një vend në një vend tjetër, shumë mbi tokë dhe nën tokë. Sa mahnitëse është që një poet me një përlësi kaq të madhe (ndaj humusit, tokës) është në gjendje që atë strofë të fundit, ta mbyllë duke folur si vdekatar.

Arseni Tarkovski

NJË I VERBËR I HIPUR NË NJË TREN PA NGROHJE

Një i verbër i hipur në një tren pa ngrohje,

Nga Brianski po udhëtonte për në shtëpi me fatin e tij.

Fati i pëshpëriti diçka që i gjithë vagoni mundi ta dëgjonte: Pse duhet ta vrasësh mendjen për verbërinë dhe luftën?

Është mirë, po i thoshte, që ti nuk sheh dhe je i varfër.

Po të mos ishe i varfër, nuk kishe për të mbijetuar.

Gjermanët do të të kishin vvarë, ti ishe askushi për ta,

Lermë të ta vë këtë çantë në sup.

Atë me vrime, të grisurën bosh. Më lër të të ngre qepallat sa më lart.

I verbri po udhëtonte për në shtëpi me fatin e tij

Tani falënderues për verbërinë. I lumtur që e kish.

(Përktheu: Irena Dono)

NUMRI I ARDHSHEM ME 5 SHTATOR

# HEJZA

20 GUSHT, 2023

Kryeredaktor i Hejzës: **Avni Halimi** (avni65halimi@gmail.com)

Editon Produksioni **TAKAT STUDIOS**

Drejtor: **Genc Halimi** (genc@takat.tv)

Rruga e Kaçanikut nr. 208, Shkup, 1000